Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 92 (15916) ◆ 1997 чылдың сентябрь 11, четверг ◆ Ат салган шагы 19.45. Садар өртээ 1000 рубль.

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының агробизнес айтырыгларының талазы-биле бирги оралакчызы Виктор ЛАВРИНЕНКО:

«ЭТКЕ — ЭЭ, МАЛГА — МАНАГ ХЕРЕК»

Сентябрь сесте, понедельникте, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының агробизнес айтырыгларының талазы-биле бирги оралакчызы В. И. ЛАВРИНЕНКО-биле «Шынның» корреспондентизи Арапчор ОКСУР чугаалашкан. Виктор Иванович Тывада бөгүнгү көдээ ажыл-агыйның байдалын допчузу-биле бистиң корреспондентивиске мынчаар тайылбырлаан.

— Көдээ экономиканы көдүрер, чүгле сөс кырында эвес, боттуг программанды кылдап кылдывыс. Ооң кол өртээзин тургусчурунга кожуннарның көдээ ажыл-агый эргелеллери, аңгы-аңгы өнчүнүң көдээ бүдүрүлгелери, тускай эртемниглер киришкен. 2001 чылга чедир ап чорудар хемчеглер ында кирген. Ук программаны РФ-тың Чазаанче чоруттувус. Ону тускай комиссия сайгарып, бүгү тала-биле шинчилеп турар. Комиссияның кежигүннери Россия Федерациязының Экономика, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамыларының ажылдакчылары бооп турар.

Программаны тус черниң байдалдарынга таарыштыр белеткеттингени кайы хире эвес дээш, кежигүннерниң бир кезии республикага келир. Төпке сайгарып көргеш, тус черге улам ылавылаары дээрге, программаның хирешаан эртемче чоокшулаштырары. Түңнелинде эдилгелер, таартылгалар тургустына бээри билдингир.

Көдээ кижи ажыл чок олурар эвес, ол продукциязын бүдүрүп турар. Бүдүрген продукцияны сайгарары, акшамөңгүнге чедирери бөгүнде шуут болдунмастаан. Айтырыглар-ла хөй: чүнү бүдүрерил, ону кымга садарыл, өртек-үне чеже хире болурул, продукцияны кааа тургузарыл? Дыка хөй чүүлдер билдинмейн турар, ооң уламындан материалдыг эргежыктар тургустунмастаан. Тарааны, зътти, сүттү, дукту садыг сайгарары шуудавастаарга, малчынның, тараажының материалдыг бүдүрүлге өзүнүң холу салдынып олурар.

Бир эвес продукцияның өзүн бодунуң бараанын керээ-дугуржулга езугаар хостуг саарып олурар болза, өгбүле бүрүзүнүң материалдыг байдалы өкижий бербейн канчаар. Чүге дээрге кижи бүрүзү олча-ажык дээш ынчан карак кызар апаар.

Ылаңгыя мөөң аш-чем ыноғун тургузары бөгүнде эң чугула айтырыг апарган. Чазак хуралынга бо айтырыгны база чугаалажыр бис. Ооң төлевилелиниң бирги номчулгазы өткен чүве. Бо удаада бүгү талалыг чугаалажыг сөөлүнде база катап ону чугаалажырывыс ол.

Бо чылдың күзүн көрүп тур бис. Часкы, чайгы каңдаашкын сөөлүнде ол-чаашкын мал чемнерин белеткээринге, тараа дүжүдун быжырарынга шаптыктап тур. Дүжүт ажаалдазынга херек кывар-чаар материалдар, артык кезектер — акшага үскеш чыдыпкан. Байдал бүгү чүртта, Россияда ындыг. РФ-тың Чазаа хирешаа-биле акшаландырып келди. Дедир өгидер чээли көвүдеп-ле тур. Банкылар, ылаңгыя оларның хуу кезии, өре-ширелиглерге чээлиниң кандыг-даа хевирин бербейн барган.

Анаа олурар, манаар арга-шинек бисте чок. Көдээниң ажыл-ишчилерин мал чемнериниң белеткелинче, дүжүт ажаалдазынче эвилелдээриниң арга-хевирлерин дилеп тур бис. Хоорайжыларны ынаар киириштирери амдыызында болдунмас ышкаш. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының ажылдакчылары өткен неделяда кожуннар, көдээ бүдүрүлгелер чедип, күскү ажыл-херектерни караа-биле көрүп, холу-биле туткан.

Бистиң сайыдывыс С. М. Достай бо удаада Бай-Тайга кожуунга турган. Кожуннуң ажыл-ишчилери бригадалар, звенолар, төрел бөлүктер кылдыр хуваажып, хол кадыырлары-биле сиген кезилдезинче кирген. «Бай-Тал», «Кызыл-Даг» көдээ бүдүрүлгелериң каттыжыышкыннарының удуртукчулары чонну сиген кезеринче мөөңнээриниң болдунар арга-хевирлерин тып ап турар. «Сиген ажаан белеткеп алырының күш-ажыл неделязында» кожуннуң албан черлери, организациялары киржи берген. Ортумак школаларның үстүкү классчыларын база ында хаара тудуп турар. Үчүле боттуң күш-ажылы-биле кыштаглаашкынга белеткенип болур, кымга-даа, чүү-даа чүвеге ынанган ажыы чок.

Тараа үрезинин садыш, чээп, дилеп, хөй күштү үндүрүп тургаш, тарып, чаштырып, өстүрүп алган дүжүдүвүс нарын байдалда. Ооң ажаап алыышкынынга күш четпейн баар болза, чиигелде кымга-даа турбас. Күскү чылыг хуннер албан турар, тараа четчип быжар. Ону ажаап алырынга үндүрер акша-хөреңнини чашканнаалдырбас бис.

Хлеб дугайында айтырыг кезээде бирги черге турарын сагындырары кажан-даа артык эвес, Тараа хүлээп алыр черлер, ылаңгыя «Хлеб продуктулар» акционер ниитилели тараажыларның эргеажыктарының дугайында сагыш салып, садыглажылганың эптиг аргаларын рынок негелделеринге дүүштүр ажыл-херектерин чорудар.

Президент, Чазак, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы тараа хүлээп алыр, керээ-биле ону арыглаар, болбаазырадыр черлерни мооң мурнунда турганы дег хайгаарал чокка тургуспас. Шыгжамырлар тараа-биле долзун. Көдээ бүдүрүлгелериң керээзин ол черлер барымдаалаар, тараажылларның эрге-ажыктарын камгалаар. Тараалыг ажыл-агый бүрүзү керээни олар-биле чарып алзын. Керээ кайы-даа талага ажыктыг турары — пегелде. Ооң контроль болгаш хынаалдазын тускай эртемниглерге дагзыр бис. Рынок харылзааларынга кымның кайы хире белеткеттингени ынчан көстүр.

Чазак Баштыңының оралакчызы база мен Кызылда хладокомбинатка, эът комбинадынга четтивис. Ылаңгыда Кызылда эът комбинады (директору В. М. Сайнит) малчыннарның малының коң эъдиниң бир килограммын алды рубль-биле хүлээп алырын дыңнатты. Херек кырында алырга, кижи малын эвээш-ле дээрге, үш-дөрт чыл өстүрүп алгаштың садыпсаарар болгай. Коң эътке чедир хуусааның үчүле кыска хуусаазы ол-дур. Сайниттиң болбаазырадыкчылары ону эвээш үеде-ле колбаса болгаш өске кылыгларже үндүре қааптары билдингир.

Кызылда өске-даа болбаазырадыкчылар ол янзылыг болгай. Экономистер эге учетту ылавыладыы-биле санаар ужурлуг. Олча-ажыктыг болурунуң барымдаазы албан бар. Кайы-даа тала каража-чидириг турбас кылдыр саналганы чорударының хемчеглерин ап тур бис. Чүге дээрге эвээш-бичe-даа болза, коң эът бар. Ооң күжүбиле тараа дүжүдун чидириг чокка ажаап ап болур. Найысылалда хладокомбинатың, эът комбинадының, сайгарылга баазазының боттуг, билдилиг харылзааларын бөгүнде эң улуг ужур-дузалыг болу берген. Оларның ботботтарын деткижери дээрге, күскү дүжүттү чидириг чокка ажаап алырының кол барымдаазы апарган. Кымның кайы хире ажылдан билирин 1997 чылдың күвү ылавылалдыы-биле тодарадыр. Күс кижи бүрүзүнүң күш-ажылынга «демдекти» салыр.

Хой, өшкү кыштагларын, сүт-бараан фермаларын кышка удур белеткээри, мал турлагларынче электриктерни, тудугжуларны чорударының дугайын чүгле адап каалы. Кашты көрүп кажараннар ол-бо арга-хорга-биле кажаа-хораазын, чурттаар оран-саваазын электрик, тудугжу таныш-көрүштерин, төрелдерин дамчыштыр белеткеп турар болдур ийин. Шеф-даа күжүн ажыглапкай, арга-ла херек.

Күстүң бир кезек кыска хонуктары албан аяс турар. Шээр малды чуулдага-даа книрер болза ажырбас хүннер таваржыр. Ол үени халас эрттирбээли. Агаар-бойдустуң таарымчалыг эки хүннерин чөптүг ажыглаарга, мал кыжын аарыгларга таварышпас чут болбас. Эргі дуржулгавысты сактып көрээли.

Малдың эки уксаазын өстүрери, мал чемнерин, кодан-девискээрни өрт-халаптан камгалаары, сиген кезилдезинин, дүжүт ажаалдазының түлүк үезинде озалондактарга таварышпайн ажылдаары эң күзенчиг. «Малга — манаг, этке — ээ херек» деп бурунту чагыг бар болгай.

Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязынга болгаш Чазааның Аппарадынга документилериң электроннуг сайгарылга-шимчээшкининче шилчиир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1997 чылдың сентябрь 3. № 401. Кызыл хоорай.

Документилер-биле амгы үеде ажылдаарда, мөдөөлерниң чаа технологияларын ажыглаары негеттинип келген. Доктаалдарның айтышкыннарның болгаш өске-даа чүүлдериң улам өзүлделиг улажыышкыны документиниң шимчээшкинин ооң тургустунганындан хүлээп алдынарынга чедир хайгаарап көөр арганы бербейн турар. Кандыг-даа документини аңгы-аңгы специалистерниң башкарарында хөй шаптарааазыннарлыг, частырыгларлыг болуп, ону белеткээриниң хуусаазын узамдыктырып турар.

Чазактың тускайлаң четкизин тургузар ажыл ооңбиле холбаштыр 1997 чылдың апрельде эгелээн. Четкиниң ажыглакчыларының санын доктаамал көвүдедири, ону сайзырадыры, техниктиг хандырылгазынга болгаш кадрларны белеткээринге эвээш эвес акша-хөреңгилер негеттинип турар.

Документилериң шимчээшкинин, оларны спиредип кылырын база кадагалаарын автоматчыдар соругла-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Саң яамызы:

— Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының болгаш Чазааның Аппарадының документилериниң сайгарылга-шимчээшкинин хандырарынга 100 млн. рубльди аныяктар программаларының республика фондузундан капсырылга сметага дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Аппарадынга тускайлап бээр;

— тускайлап берген ол түңнү Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузунуң күсели-биле 1998 чылда катап тургузуп дуглаар.

2. Чазактың Аппарадының информастыг хандырылга болгаш компьютеризация эргелели (Ховеңмей):

— «Документилер сайгарылга-шимчээшкини» деп программа пакеди шингээдин ажыглаарын хандырар;

— Тыва Республиканың информация четкизин тургузарының программазын 1997 чылдың III болгаш IV кварталдарында ажылдап кылыр болгаш бадыладыры-биле ону кирип келир;

— Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязын болгаш Чазааның Аппарадын компьютер техниказы-биле хандырар дугайында саналдарны Тыва Республиканың Чазаанга кирип келир.

Ш. ООРЖАК.

БИЧИИЛЕП-ДАА БОЛЗА...

Республикада акша-төгерик бичиилеп кээп турарын солун, сеткүүлдерден чон номчуп, кайы хире акшаның кайнаар чоруп турарын билип ап турар. Бичии кирген акшаны Республиканың Чазаа эц-не берге, чидиг айтырыглар тургустунуп турар черлерге бээрин кызыдып, ол талазы-биле тускай доктаалдарны хүлээп ап, чонга дыңнадып турар. Тыва Республиканың Чазаа сентябрь 3-те үндүрген № 411 база сентябрь 2-де үндүрген № 389 доктаалдарында Сут-Хөл кожуунга болгаш «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге дузаламчы акша бээрин айтып турар. Ук доктаалларда чугаалап турары болза, Бора-Тайга суурнуң ясли-садының одалга системазының капитал септелгезин кылыры-биле Сут-Хөл кожуунуң агар санындан ясли-садка 20 млн. рубльди тып бээрин Республиканың Саң-хөө яамызынга дагзып турар. Тыва Республиканың экономика болгаш саң-хөө яамыларынга Алдан-Маадыр суурда уругларның уран чүүл школазының бажының эде кылып септээринге 81 млн. рубльди үндүрүп бээрин доктаалда база айыткан.

«Өрелиг кижи өөделевес» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Ынчалзадаа өреленин алгаш, республиканы чылыг чок арттырар чүве болза, эгиттинип четпес когарал болур ийик. Бо талазы-биле Республиканың Чазаа бүгү арга-хорганы өөренип көргеш «Қаа-Хем» хөмүр-даш разрезинің «Тыванефтепродукт» бүдүрүлгезинге кывар-чаар материалдар дээш өрезин төлеп алыры-биле 200 млн. рубльди шилчидип бээрин Саң-хөө яамызынга дагзып турар.

Тыва Республиканың Президентизиниң доктаалдары

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчыларын бадылаар дугайында

1997 чылдың сентябрь 3. № 404. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

Бадылаар:

Виктор Иванович ЛАВРИНЕНКО — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем аямызының сайыдының агробизнес айтырыгларының талазы-биле бирги оралакчызы.

Эрес-оол Ховалыгович МЕҢНИГ-ООЛ — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының экономика база саң-хөө талазы-биле бирги оралакчызы.

Алексей Михайлович ЧАМБАЛ-ООЛ — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының көдээ ажыл-агый продукциязының болбаазырадылга айтырыгларының талазы-биле оралакчызы.

Чурунай Хирес-оолович ХЕРТЕК — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының мал ажылының продукциязын будүрер талазы-биле оралакчызы.

Сергей Конзай-оолович ОНДАР — Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының үнүш ажылының продукциязын будүрер талазы-биле оралакчызы.

Ш. ООРЖАК.

«Тыва хамааты тудуг» акционер ниитилелиниң албан черлериниң общежитиелерин Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзүнче шилчидер дугайында

1997 чылдың сентябрь 3. № 399. Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Чазааның «Федералдыг өнчүнүң социал-культура болгаш коммунал-хандырылга сорулгалыг объектилерин Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне өнчүзүнче болгаш муниципалитет өнчүзүнче шилчидер чурумунуң дугайында» 1995 чылдың март 7-де № 235 доктаалынга дүүштүр, а ол ышкаш «Тыва хамааты тудуг» акционер ниитилелиниң саң-хөө талазы-биле берге байдалын өөренип көрбүшаан, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тыва хамааты тудуг» акционер ниитилел Кузнецов кудумчуда 61, 61а албан черлериниң общежитиелерин Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзүнче шилчидер.

2. Кызыл хоорай чагыргазы (Сат) 1997 чылдың октябрь 1-ге чедир общежитиениң техниктиг байдалы ону дамчыдарының үезинге турганын езугаар балансыга хүлээп алыр.

3. «Тыва хамааты тудуг» акционер ниитилел Кызыл хоорай чагыргазынга даштыкы болгаш иштики инженер четкилерин септээринге 50 миллион рубльге материал-техниктиг курлавырларны ацылап бээр.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Күрүне өтхөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Тардан алдын тывыжында ажыктыг казымалдарны геология талазы-биле шинчилээринге база казып тыварынга чер иштин ажыглаар эргеге ажык конкурстуң түңнелдерин бадылаар дугайында

1997 чылдың сентябрь 3. № 398. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың май 23-те № 212 доктаалын күүседири-биле Тардан алдын тывыжында чер иштин ажыглаар эрге талазы-биле ажык конкурсту чарлаан турган. Конкурска кирген материалдарны конкурс комиссиязы көргеш, Тардан алдын тывыжында казар байлактарны геология талазы-биле шинчилээринге база казып тыварынга чер иштин ажыглаар эргени «Тыва Майнинг Лимитед» компанияга бээр деп шиитпирни хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тардан алдын тывыжында ажыктыг казымалдарны геология талазы-биле шинчилээринге база казып тыварынга черни ажыглаарынга эргеге ажык конкурстуң түңнелдерин бадылаар.

2. Тардан алдын тывыжында ажыктыг казымалдарны геология талазы-биле шинчилээринге база казып тыварынга черни ажыглаар эргени «Тыва Майнинг Лимитед» компанияга бээр.

3. Тардан алдын тывыжында ажыктыг казымалдарны геология талазы-биле шинчилээринге база казып тыварынга черни ажыглаар эргени «Тыва Майнинг Лимитед» компанияга бээр деп шиитпирни хүлээп алыр.

4. Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Экономика яамызының сайыды В. М. Оюнга Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден Тардан алдын тывыжының чер иштин ажыглаар эргени бээр чөпшээрел бижикке ат салырын дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

ЧАА ФОНД

Ала-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге, «Хопер-инвест», «Кредит», «МММ» дээн чижектиг саңхөө будаар «үптекчилерге» мегелеткен акша салыкчыларынга акша төлеп бээр талазы-биле тускай күрүне фондузун Россияда тургускан дугайында чагаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга келген. Бо дугайында тодаргайы-биле билип алыр диле. ТР-ниң Саң-хөө яамызында 228 дугаар кабинетче кирип болур азы 3-69-51 телефонче долгаар.

Рита САМБУ.

ШИЛИЛГЕДЕ — ХАМБЫ-ЛАМА

Тываның Хамбы-Ламазы турган өгбевис Сандак-Башкы бурганнай берген соонда, Хамбы-Лама дугайында айтырыг агаарда астына берген. 1995 чылда ниити удуртулга төвү ажыттынган турган. Ук төптү шажыннар ниитилелдериниң удуртукчулары Чазакта шажыннар талазы-биле комитеттиң киржилгези-биле тургускан. Төптүң удуртукчузу кылдыр Монгуш Хувискаалды (Ким башкыны) соңгаан турган. Ким башкы бо хүннерге чедир бодунуң эрге-хүлээлгелерин шыдаар шаа-биле кызыл күүседип турар. Ынчалза-даа чамдык онзагай чылдагааннарның ужурунда улуг организастыг үре-түңнел чогун Ким башкы демдеглеп турар. 1996 чылда чазын Хамбы-Лама дугайында айтырыгны Кызылдың интеллигенциязы каш удаа көдүүн келген.

Будда шажынның сайзыралын күрүне, чон шыдаар шаа-биле деткин келген. Ооң түңнелинде бодунуң шажынчы ажыл-ижин төлептиг күүседип чоруур лама-башкылар, чер-черлерде өөренип турар хуурактар, хүрээ болгаш дуганнар бар болган.

Бо чедиишкиннер-биле чергелештир Будда шажынның ажыл-чорудулгазында шиитпирлеттинмейн турар чамдык айтырыглар ам-даа туруп турар. Шажын ниитилелдери шыдаар шаа-биле ажылдан турза-даа, ниити удуртулга чок чыгыы бооп турар. Мооң ужурунда мынчага чедир Тывада Будда шажын сайзырадыр тускай Программа чок. Чоннуң чаңчылчаан шажынын катап тургузар база сайзырадыр ажылдың сметабюджеди тургуступпаан. Шажын ниитилелдериниң чамдыктары улуг политиканың ол-бо талаларынга кактырып турар. Оларның ажыл-агыйы чоннуң ажык-чарлыг хынаалдазындан хоорук бооп турар. Байдал мындыг турар болза ооң кедизи багай болурунуң барымдаалары бар:

Бирээде, лама хеп келип алгаш, бот ажык-кончаа сүрер кижилер бар бооп турар.

Ийиде, чоннуң шажын сайзыралынга ажыглазын дээш ниитилелдерге берген акша-хөреңгизиниң хынаалдазы чок бооп турары. Ооң түңнелинде хоп-чип чугаалар тарап турар. Деткикчилериң берген акша-хөреңгизи база чоннуң ном номчудуп алгаш эвээш-бичe-даа болза берген үндүрүг акшалары кандыг хевирлиг чарыгларының турары билдинмес. Ийе, оларны чарыыры шажын ниитилелдериниң боттарының хөрээ. А ону шажын сайзыралынга хумагалыг ажыглаары база ниитилелдиң чон мурнунга күүседир ужурлуг хүлээлгези-ле болур ужурлуг.

Үште, лама-башкыларның чурум-сагылгазын оваарып көрбейн турар. Ону ниитизи-биле хайгаарап көөр чердаа чок. А херек кырында ол чугула. Хуурактар безин (анаа чүдүкчүлерни санаваска) хүрээ чоогунга эзирик турганы илереп турар. Чамдык ламалар «кымга-даа, чүге-даа чагыртпас тускай хуулгаазын күштүг мен» деп база чоруурлар. Ниитилелдерде корум-чурумга негелдениң суларгайының түңнелинде ламаларның иштинде чүгле үжүглеп судур номчуптар, номнарның үндезин ужурутказын-даа билбес, ону кылыр эрге-хүлээлгези чок, өөредилгезин ара кагган ламалар база бар. Чонга сүзүкчүдүлге суртаалдап, ном-судурларны номчуп берип, шотөлге салып, оон барылга ап, ооң-биле амыдыран чоруур хуурмак кижилер база илереп турар.

Дөртте, чамдык тыва кижилер өске шажыннарже калбаа-биле шилчип эгелээн. Бо чүнү көргүзүп турарыл? Боданыр апаар. Бир эвес байдал моон-даа соңгаар мындыг турар болза, хөй-хөй чүдүкчүлер Будда шажындан хоорлуп болур.

Беште, өөредилге-билигниң шынарынче кичээнгей кошкак. Хуурактарның Тывада өөредилгезин тускай чурумчутпаан. «Кым, кажан, кандыг билигни чогуур деңнелге чедир шиңгээлип ап болурул?» — деп айтырыгга харыылап шыдавастар. Оларны дашкаар өөредип чорудар акша-хөреңги-биле дуза көргүзери колдуу болдунмайн турар.

Алдыда, ламаларның эртем-билииниң деңнелин хынап көөр ажыл кылдынмайн турар. Оларның эртем-билии, эрге-дужаалын көргүзер талазы-биле ылгавыр демдектер болгаш хүндүлел езулалдары эки тодараттынмаан.

Чедиле, хүрээлерде, дуганнарда лама, хуурактарның үнүп-киреринiң бүрүткели колдуунда чок. Оларның сагыл четтиргениниң болгаш ону кажан каяа үрээнинин даңзы-чизези чок. Күрүненин болгаш ниитилелдиң юридиктиг езуларын ажыл-херекке колдуу сагывайн турар.

Сесте, Дхармасала-биле харылзаалар үениң чогуур негелделеринге чедир түңнел бербейн турар. Мынчага чедир Тывада шажын школалары болгаш хувулганнар тодарадылгазы чок бооп турар.

Тоста, ламалар коллуунда бүдүрүкчүлүг күш-ажыл кылбайн турар, оларның араазында азырадыкчы хөөннүг кижилер эвээш эвес.

Моон-даа өске чылдагааннар хөй. Оларның тыптып кээп турары — шажын ажылын организастап чорудар эртемниг азы ниити удуртулга талазы-биле тускай эргелерлиг лама-башкыларның чок бооп турарында. Төвүт башкылар боттарының хамаарышпас чоруунуң чөптүг чылдагааннары-биле, ол-бо шажын ниитилелдеринче чайылбас дээш шиитпирлиг организастыг базымнар кылып шыдавас дээрзи билдингир.

Шажын ажылында эреңгей чоруктуң тыптып турарының кол чыллагааны — төпчүткен чогумчалыг удуртулга чогунда. Бо чүүл амгы үеде чонга билдингир апарган лама-башкылардан илерээн. Тываның Будда шажынының кол удуртукчузу Хамбы-Лама турар ужурлуг дээрзи билдингир. Ынчангаш Тываның Хамбы-Ламазының Эргелелин тургузары чугула апарган. Ону демократтыг ниитилелде чурттап турар болганывыста, демократтыг езу-биле бадылаары негеттинип келген. Бир эвес ук Эргелел тургустуна берзе, үстүнде тургустунган айтырыгларны шиитпирлээр базым кылдынган деп болур. Төпчүткен удуртулганың хевирлери аңгы-аңгы бооп болур. Ынчалза-даа ооң тургузуу, эргелери болгаш хүлээлгелери Хамбы-Ламаның Эргелели-биле дөмей болур. Биртээ, Тываның шажын-чүдүлге культуразында Хамбы-Ламаның албаны бар болганда база катап чаа ажыдышкын кылган херээ чок. Хамбы-Ламаның Эргелелин тургузар, ооң ажыл-агыйын сайзырадыр үе келген дээрзинге далаганзал чок.

Ийе, Эргелел тургустуна бээрге, хамык айтырыглар шиитпирлеттине бээр дээр болза частырыг болур. Тургустунар Эргелел ажыл-агыйжы, идепкейжи болгаш Будда шажын арыг езу-биле сайзыразын дээр болза, ооң башкарылгазынга, бирээде, лама-башкыларның эц-не төлептиглерин соңгуп алыры чугула. Ийиде, удуртукчу лама-башкыларга чоннуң бүзүрели болгаш деткимчези онзагай херек. Үште, Эргелел тургустунган соонда, Дхармасала-биле дорт болгаш ханы харылзааларны калбартыр. Тывага чоокку үеде шажын школаларын тургузуп, анаа шыырак дээн төвүт ламабашкыларны чалап, эге болгаш ортумак өөредилге төптерин ажыдары чугула. Тываның төп хүрээзин чоннуң дузазы-биле дарый тудар.

Тываның Хамбы-Лама Эргелелин тургузар талазы-биле тускай бүрүн эргелиг тос кижиден тургустунган оргкомитет улуг ажылды чорудып турар. Аңаа бүрүн эргелерни август 14-те болган шажын ниитилелдериниң удуртукчуларының болгаш лама-башкыларның хуралы берген. Оргкомитет Эргелелдиң Уставын ажылдап кылган. Бо ажылга күрүпениң удуртукчу даргаларының болгаш тускай эртемниглериниң арга-сүмезин кирген. Эртем литературазын, архив документилерин, күрүне хоойлу-дүрүмүн, шажын езуларын болгаш Россияда төп шажын Эргелелиниң Уставын өөренип көрген. Тываның лама-башкылары-биле каш удаа хурал-суглааны кылып, оларның арга-сүмезин алган. Бо Эргелелди канчаар болгаш кымнар тургузаар ужурлугул деп айтырыгны бүгү талазы-биле сайгарып көргеш, оргкомитет мындыг түңнелге келген.

Хамбы-Ламаның Эргелелин амдыызында үш чыл хуусаалыг кылдыр демократтыг езу-биле тургузар. Ооң тургузукчу шуулганынга киржип бадылаар эргелиг кижилер:

1. Лама-башкылар.
2. Шажын ниитилелдери,
3. Чүдүкчүлер.

Ламалар бөлүү чүгле бадылаар бөлүк эвес, а Хамбы-Ламага болгаш Эргелелдиң өске-даа чергелиг дүжүлгелеринге кордакчыларның бөлүү болур.

Лама-башкыларның ниити шынары кандыгыл? Оларның даңзызы тодаргай эвес бооп турар. Ниитизи-биле 35-40 хире кижи бар. Бо саннның иштинде хам болгаш лама ажылын катай кылып турарлар база бар.

Эртем-билииниң талазыбиле байдал мындыг. Дээди болгаш ортумак деңнелдиң шажын эртемин чедип алган лама-башкылар билдинмейн турар. Чүгле Моолдуң Улуг хүрээзинге дээди эртемниң бир чадазын дооскан Күскелмаа Мерген-башкы бар. Арткан лама-башкылар колдуу шажынның эге билиглерин алган бооп турар. Олар Санкт-Петербург даңанынга болгаш Улан-Удэге бир-үш чылдарның өөредилгезин эрткеннер. Улгады берген лама-башкылар «Тыва Арат Республика турда турган хүрээлерге хуурак бооп, эге билиглерни алган бис» деп туурлар Чамдыктары шажын талазы-биле тускай өөредилге шуут эртпээннер.

Моон алгаш көөрге, Хамбы-Ламага негелделерге долузу-биле дүгжүр лама-башкылар чок. Ындыг-даа болза бир лама-башкыларның төлептиин, арыг сеткиллиин шилиир ужурга амгы байдал таварыштырып турар.

Байдалдың мындыг онзагайын көргеш, Хамбы-Ламаның Эргелелиниң тургузукчу шуулганынга шажын ниитилелдери болгаш кожуннарның, хоорайларның эңгиин чүдүкчүлериниң төлээлери (чон) база киришсин деп оргкомитет шиитпирлээн. Чаңчыл шажынывыс бут кылынга туруп келзин дээр болзувусса чоннуң организастыг деткимчези тоқ чугула.

Тургузукчу шуулганга чүгле лама-башкыларның болгаш ниитилелдериң төлээлери киржип бадылаар эргелиг болзун деп санал бар. Мынчаар шиитпирлээрге байдал онзагай турда кедизи кандыг болурул? Бо айтырыгга харыыны дараазында бадыткал-чижектер көргүзүп турар. Ол дээрге ниити удуртулга төвүнүң салым-чолу. Соңгуткан хүнден эгелээш мынчага чедир Кимбашкыга кым-даа огулуг дуза катпаан. Моон мурнунда Хамбы-Лама турган Сандак-Башкывыстың ажыл-агыйынга хамаарыштыр базала хөй харыысы чок айтыыглар салдынып турар. Чүгле хөй-ниити организацияларыбиле чон шиитпирлезин деп эреңгей базымнар база кылдынган. Оон чүү-даа болбаан.

Бир эвес Хамбы-Ламаның Эргелелин мынчаар демократтыг езу-биле тургузуп алыр болзувусса, кедизи эки болур дээрзинге бүзүрел улуг. Чүдүкчүлер-биле ламаларның Шуулганга кады ажылының эки үүлү чүдүкчүлер чүгле санал-оналдар кылырындан өске харын-даа тургустунган Эргелелдиң келир ажыл-херээнге идепкейлиг деткикчилер бооп сонуургадыг болурунда. Бир эвес Эргелелдиң ажылы шуудап, бо берге үе дүрген эрте берзе, ламаларның ажылагыйынга чүдүкчүлериниң киржилгези соксай бээри чайлаш чок. Арыг шажын айтырыглары чүгле лама-башкыларның херээ дээрзи чонга тодаргай билдингир турар ужурлуг.

Хүндүлүг Будда шажынның чүдүкчүлери! Тываның Хамбы-Ламазының Эргелелин тургузары чугула деп чүве билдинип тур. Ону бүгү Тываның Будда шажынының башкылары болгаш чүдүкчүлери демнежип тургузар апарган. Мындыг хевирлиг бир дугаар Бүгү-Тыва чергелиг Шуулган 1928 чылда бо ышкаш онзагай берге үеде болуп эрткен.

Сентябрь 16-да болур Шуулганга чүдүкчү чон бодунуң Башкызы болур Хамбы-Ламаны амгы үеде Тывада төлептиг ламаларның аразындан шилип бадылап алыр дээрзинге бүзүрел улуг. Шуулганның ажылынга төлээлерни идепкейлиг киржирин база санал-оналдарыдыңнадырын оргкомитеттиң мурнундан диледнм.

Дадар-оол ДАНСЮРЮН.

Организакчы бөлүктің удуртукчузу, физика-математика эртемнериниң кандидады.

Рынок болгаш амыдырал

ДӨГЭЭ БААРЫНЫҢ АРАТТАРЫ

Кызыл хоораайның рыногунда, чадаг кижи кылаштаар орук белдиринде база төп кудумчулар кыдыында боттарының бүдүрген продукциязын садып-саарганнарны күскү үеде хүн келген тудум хойү-биле көрүп турар бис. Олар янзы-бүрү ногааны, кат-чимисти, картофельди, эътти болгаш сүт аймаандан кылган чемнерни, харын-даа тыва араганы безин садып орарлар. Ол чем саткан улустуң хөй кезии араттар, боттарының бүдүрген продукциязын чонга саргаш, акша-көпеекке чедирип ап турарлары ол.

Күчүлүг Енисейниң ол чарыында, Дөгээ дааның баарында чазаглыг оруктуң кыдыын дургаар тараан үнүштүң бо чылын дескизи-биле үнгени хөлчок. Ол болза Кызыл хоорайның араттарының картошка, ногаазы-дыр.

Эрткен каад хүннерниң бирээзинде ажыл-херээвис аайын ажылган база араттарның ажыл, амыдыралыбиле таныжар сорулгалыг бир вагончиктиң чанын орта халды бердивис. Хову болгаш ындыг бе, ындазында шөлээн, ыржымы хөлчок болду. Хөнертен машина дагжап кээрге, назы-хары дөгүй берген кижи уткуй үнүп келди. Оон-биле амыр-менди солушкаш, таныжып чугаалаштывыс. «Ак» арат ажыл-агыйын тургускан Александр Агбаанович Ооржактың бригадазының төвүнде келген болдувус.

Кырын серилеп каан чеменнир столда белен салган чем чок болза-даа, өдектиң улуг ээзи, демги уткуп алганывыс Очур-оол Белекеевич Монгуш-биле аравыста ажык чугааны кылдывыс. Ол мээң салган каш айтырыгларымга тода болгаш делгереңгей харыыларны сеткилиниң ханызындан берип турду. Мында таныылдавышаан, улуг команданы баштап турар мен деп баштактанды-даа.

Очур-оол Белекеевичиниң уруу, күдээзи 5 чыл бурунгаар күрүнеден чээли алгаш, ногаа өстүрер сорулгабиле арат ажыл-агыйын ажыдып алган. Баштайгы удаада оларга чүгле чаңгыс машина турган. Оон чоорту ажылагыйы бут кырынга турумчуп шуудаан. Илиирни, андазынны, культиваторну боттарының күжү-биле тыптынып алганнар.

Бо чазын араттар 13 гектарга ногаа, картошканы тарып олурткан. 2,5 гектар черге капустаны, 3 гектарга картофельди, огурецти, арбуз, свекла, морковь дээш, бүгү-ле чемге хереглээр витаминниг үнүштерни тараан. «Ак» арат ажыл-агыйының кежигүннериниң саны 8 кижи.

— Ногаа аймааның ажаалдазын колдуунда хол-биле чорудар чүве болганда, чайгы үеде школачы уруг-дарыывыстың дузазы хөй хереглеттинди — деп, Б. О. Монгуш чугаалай-дыр.

Оларның деми-биле өйшаанда шөлдүң чашпан-богун аштап, агротехниктиг ажылдарын чоруткан. Бо чылын агаар-бойдус дошкун, чаъс-чайыктыг-даа болза, арат ажыл-агыйы июль айның ортан үезинден эгелеп дүжүдүн ажаай берген. Алган продукциязының саарылгазын база-ла Кызыл хоорайда чорудуп турар.

— Чоннуң акша-көпеез үнмейн турар, өртээн чиигедирге, чер албас-тыр — деп, кырган хараадай-дыр.

Ол-бо организацияларга дужаарга белен албас, а дашкаар үндүр садар бетинде албан шынар талазы-биле тускай лабораторияга хынадыр, сертификат кылдырып алыры мырыңай чүден-даа берге. Бо бүгүнү халас кылбас, ыяап-ла хөй акша төлээри негеттинер. Шак ындыг чылдаганнарның ажылга моондактыын өске-даа ажылчыннар чугаалап турдулар.

Араттар шөлде 2 теплицалыг, 3 парниктиг, үрезинни күзүн-не боттары белеткеп алыр. Бир кол бергедежип турар айтырыы — шыгжамырының чогу. Бо чылын олар алган дүжүдүн саарары-биле 30 тонна картошка, 10 тонна капуста, 3 тонна морковь дужаар кылдыр республиканың шериг кезээ-биле керээ чарган. Кижи хөй-даа болза, хүннүн-не карактап, туда кадарып турган кадында-ла оорлап аппаарын олар чөгенип чугааладылар.

Чимисмаа МОНГУШ.
Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун күрүне комитединиң парталга референтизи.

Бир хуужудулганың төөгүзү

«1000 ҮҮРМЕКТЕР» ХООРАЙ ӨНЧҮЗҮНДЕ

1994 чылдың март 11-де Кызыл доорайның улуг садыгларының бирээзи «1000 үүрмектер» деп садыгны конкурс хевирлиг аукционга саткан турган. Ол үеде Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы — муниципалдыг (хоорайның) эт-хөренгини эргелеп-башкарар талазы-биле комитеттиң даргазы боон ажылдап турган мен. Ынчан «1000 үүрмектерниң» хуужудулгазы республика иштинге дыка-ла улуг чугаа-соотка чедирген чүве.

Хамык ужур найысылалдың төвүнде улуг «1000 үүрмектер» садыын Саяногорск хоорайдан келген Валерий Токан деп кижи алды-ла борбак миллион рубль-биле хуужудун апканында. Чажыргаш канчаар, ол үеде чамдык улуг даргалар хуралсуглааларга чүвениң ужурчөвүн билип албайн чыткашла, мени дорт буруудадыпдаа турдулар. Алызы барып оларның буруудадыышкыннары үндезин чок боон артын калган-даа болза, сагыштыы анчыг, эпчок чүве амдаа өйбушаан хевээр ийин. Ынчангаш 3 чыл бурунгаар «1000 үүрмектерниң» хуужудулгазынга болгаш ам бо күннерге чедир ооң салымчолунга эглип кээр бодадым. Чон база хуужудулга деп чүве кайы хире нарын, харын мырыңай айыылдыг деп чүвени билип алаын.

Чоокта чаа Санкт-Петербург хоорайның вице-мэри, хоорайның күрүне эт-хөренгизин эргелеп-башкарар талазы-биле комитеттиң даргазын өлүрүкчүлер чырык хүндүс машинаазынга чорда боолап кааны ооң амгы херечизи ол-дур. Мен хоорайның хуужудулгазын удуртуп турар үемде мээң адымга кыжаныглар база хөй турган болдур ийин. Хоойлу езугаар өнчү үлежилгезинге удур, ажык рынок дүрүмнери-биле эвес «бүдүүлээр» чамдык эштериниң хөделиишкиннериниң ыйыдыышкынын шыдажын деп чүве берге-ле. Эргехоойлу органнарының ажылдакчылары бисти доктаамал хайгаарап турган-на болгаш Тываның хуужудулга ажылдакчылары чогум когараваан бис. Тускай органнар бисти дорт хайгаарап турганының база бир чылдагааны — күрүне өнчүзүн хээли ап турган, чиик өртекке сада бербезин дээш-ле болгай. Чамдыкта ол хайгаарал кижииниң амы-хууда чурттталгазынга чедип-даа турган болза, ниитизи-биле республиканың тускай органнары хуужудулганы быжыг контрольга алган, ап-даа турар деп санаар мен.

Хээли ап чыткаш, хосталгазын казып шиниттирерге эки баар болгай. Ындыг дүрүмнү күрүне хоойлу езугаар аная эвес тургузуп каан турган. Чүге дээрге, хуужудулга органнары күрүне өнчүзүн улуг ортекке садарга, ооң ажылдакчылары хөй акшаны хоойлу езугаар алыр. Ол дээрге хээли алыр чорукка удур улуг быра.

Бирээде, хээли ап, хосталгазы-биле ойнаарының орнунга ол-ла акшаны хоойлу езугаар ажылдап аар арга бар. Ийиде, өске сайгарлыкчылар-биле чижин чыткаш, улуг өртек-биле садыг азы кандыг-бир объект садып алган кижи чүге хээли сунуп чыдар деп. Хоойлу езугаар садып алган соонда, хээли сунган херээ бар эвес... Хээли дээрге хоойлу үрекчиленииң аргазы ышкажыл.

Ынчангаш 1994 чылдың март 11-де «1000 үүрмектерни» Валерий Токан 6 миллион рубль-биле хуужудун аппаарга, бөдүүн улустан өгелээш, улуг дарга-бошкаларның бажынга чедир бир-ле дугаар: «Бо-даа аная эвес болган херек-тир. Ол хире улуг садыгны 6-ла миллионга «чорудункаш» Мерген-даа ажылдакчылары-биле кады хөй-хөй миллионнарны кармактаннар боор» дээн ышкаш бодалдар кирген дизимзе частырыг болбас боор. Ындыг бодалдыг улус амга чедир бар-даа чыгыы. Оларга болгаш бүгү чонга база катап тайылбырлаайн.

Бирээде, Валерий Токанны, «1000 үүрмектерниң» хуужудулгазынга киирбес кандыгдаа барымдаа турбаан. Тывага хуужудулгага Россияда кым-даа хоойлу езугаар киржир эргелиг.

Ийиде, 1994 чылдың март 11-де Валерий Токан дээрги «1000 үүрмектер» садыының бажыңын эвес, ооң иштинде эт-хереклерин, ол бажыңны улуг хуусаада арендалап алыр эргезин, бараанының артынын садыгның өре-ширези-биле катай) ажылга хүлээп алыр хүлээлгени база алган турган.

Валерий Токанга 6 миллионга садып алган эт-хереклерлинге (делгүүрлер, касса аппараттары, стол, сандай дээш-ле баар) немей «1000 үүрмектер» садыының 70 ажыг миллион рубль өрезин база «хүлээдип» берген бис. Ооң кырындан ай санында аренда өртээн эң улуг хемчээлге тургустувус. Ынчангаш Валерий Токан болган аукционга аңаа белени-биле, садыгның өртээн өстүре чишпейн, элекке-ле дүжүп берипкен эштери улуг чазып алганы ол. Күрүне мегелеп деп чүве болдунмас, күрүне ажылдакчылары баштыг болза дөмей алдыртпас, күрүне чоннуң эрге-ажыын камгалап ыштаптар деп чүвени билбээннер-дир ийин. В. Токандан өске аукционга киришкен 3 төлээ (2 тыва. 1 орус дылдыг) аңаа улуг чишпес, садыгны чиик өртекке аптар деп көгүттүрүп азы коргуттуруп алган дээрги ам билдингир чүве-дир ийин.

Ол дугайында ам бүзүрелдиг чугаалап болур мен. Чүге дээрге, 1994 чылдың май айда мээң кабинедимге Кызыл хоорайның кыдыында турар улуг садыгның ээзи орус херээжен кижи кээп чорааш мынча дээн: «1000 үүрмектерни» кажан хуужудулгаже киирптерин дыкала манадывыс. 500 миллион рубль хире акша-даа белеткеп алгаш турдувус. Ынчалза-даа хуужудулгага киржир дээш билдириишкин бижиир деп турувуста, бажыңывыска силерниң тыва оолдар кээп чорааш, «амы-тыныңар, ажытөлүңер эргим болза, аңаа кириштеңер!» — диди. Ынчангаш аукционга кириштейн бардывыс. Үндезин Тыва чурттуг улус бис, моон ыңай-бээр көжер дивейн турар бис, тыва оолдар кыжаны бээрге кортувус. Силерге мону черле билип алзын дээш чугаалап келдим» — деп. Ынчангаш бо болгаш өске-даа барымдааларга даанкеп алгаш турдувус. Ынчалза-даа хуужудулгага киржир дээш билдириишкин бижиир деп турувуста, бажыңывыска силерниң тыва оолдар кээп чорааш, «амы-тыныңар, ажытөлүңер эргим болза, аңаа кириштеңер!» — диди. Ынчангаш аукционга кириштейн бардывыс. Үндезин Тыва чурттуг улус бис, моон ыңай-бээр көжер дивейн турар бис, тыва оолдар кыжаны бээрге кортувус. Силерге мону черле билип алзын дээш чугаалап келдим» — деп. Ынчангаш бо болгаш өске-даа барымдааларга даанкеп алгаш, «1000 үүрмектерниң» хуужудулгазынга хоойлудан дашкаар хөделир чамдык тыва оолдарның «үлүү» черле улуг болган дээр мен. Ол эрлер «1000 үүрмектернин» ынчанги чаа ээзи-биле та канчаар дугурушкан, салыглашкан чүве кижи билир эвес. Чүгле оларның ооду алызы кээп хей чүве болган. Чүге дээрге, Валерий Токан дээрзи «1000 үүрмектер» садыының бажыңының аренда өртээнге күш четпейн, арендалаар эргезин казыткаш, «1000 үүрмектерден» үүлүр хөөгледип алган. Ам «1000 үүрмектерде» өске арендаторлар ажылдап турар, садыг хоорай өнчүзүнде хевээр. Бо талазы-биле В. Токан-биле судтажып турган мээң соомда ажылдаан Кызыл хоорайның эт-хөренгизин эргелеп-башкарар талазы-биле комитет даргазы Саида Түлүштүң үлүү улуг. Ынчангаш «1000 үүрмектерниң» төөгүзү, «1000 болгаш чаңгыс дүне» деп тоолда ышкаш, бо хүннерде эки доозулган-дыр.

Мерген АНАЙ-ООЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады.

Санал. Сүме

ЭЭЛЕРИ КЫМ БОЛУР ИРГИ?

Тараа депкеш, көдээ ажылагый дээнивис ол. Шынаплa, тодуг кижи ырлаар боор чүве, а аш кижи кайын ырлаар. Бир-ийи хүн садыга хлеб сатпайн баар чүве болза, канчап баар ирги бис? Билдингир. Сүт, сметана, эът, картофель дээш, оон-даа ыцайгылар база-ла хлебтен дулак чок. Кештен кылган идик-хеп, кидис илик, ховенниг чоорган дээш-ле, адап туруп бээр болза, херек чүве-леривис саны та чеже чүве. Бо-ла бүгү чугула чүүлдерни биске көдээ ишчилерниң үнелеп четпес шудургу ажылнажи берип турар. Амгы үеде бүгү Россияда болгаш ооң иштинде Тывада көдээ ишчилерниң чурттап турар байдалы кончуг берге. Чурттуң берге байдалда турары-биле ажыл-ишчилер бодунун бүдүрүп алган продукциязын садып-саарар дээш чадап-ла турар.

Август 28-те Кызылдың бир кудумчу садыының чанында, тротуар кыдыында хой садып турар улус хөй болду. Бир аныяк уруг: «Бо хойларның бирээзин 130 муц рубль-биле садып алыңар, акый» — диди. Каш борбак пенсиялыг кижи хой садып аар харык кайда боор. Ол уругну-даа, демир херимле баглап каан ишти-баары чок хойларны-даа хөлчок-ла кээгедим. Та, кайы хире үр боларны маңаа баглап келген чүве. Чүгле хой эвес, ак чем, хаван-дагаа, картофель-даа садып турар кижилер-ле эндерик.

Ында-мында сыңнып олурар, салыр чери-даа чок, чадап-ла турлар. Оларның чүүк машиналарын хоорай иштинче киирери база берге. Кызыл хоорайның кыдыгларында хос черлер бар. Ынчангаш хоорай кыдыында бир таарымчалыг черге агрорынок кылыры чугула деп бодаар мен. Тывавыстың төөгүден кол ажылы көдээ ажыл-агый-ла болгай. Делгем шөлдүг, таарымчалыг төп көдээ рынок кылдына берзе, кижилер аңаа ак чеминден өгелээш, аът-шары, теве-сарлык, шанакта сигенинге чедир хой-ле чүвени эккээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Бо ажылды кайы-бир колхоз азы коллектив сегирип алган болза... Олар ол рыноктуң ээлери болур. Орулга карман долар деп бил. Баштай-ла быжыг чараш херим кылып алыр. Чадаг кижилер, транспорт кирер-үнер эжиктер турар, ол-ла. Ажылды организастаар апаар. Аалчылар бажыңы, тыва аъш-чем столовазы чоорту болу бергей. Төвүвүс Кызылдың чанында республиканың төп көдээ рыногу туттунарынга бүзүрээр мен. Ооң ээлери кым болур ирги?

Уван-оол МОНГУШ.
Таңды кожуун.

АЛГЫНЫ ЭТТЕП КЫЛЫРЫ

Өдек-кыштагларга баарга, өшкү, хой кештери анаа-ла бок болу берген чыткылаардыр. Ол дээрге ажыл-агыйжы эвес болгаш чүве билбезивистиң херечизи деп бодаар мен. Алдын өртектиг алгы-кеживистиң ынчаар хей черге ирип чыдарыгга кым хомудавас боор. Садыгларда делгеп каан хой азы иви кежи тоннарның өртээ чаңгыс миллионга чытпас чорду чоп?!

Ачам, авам, кырган-ачам, кырган-авам сугларның алгы эттеп турганын чажымдан көрүп келген болгаш, бо бичии сүмемни «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттым.

Хой, өшкү кежин сойган дораан херер, дузаар херек. Ооң соон дарый божалаар. Хөлегелиг черге божаны, дусту алгыга сиңирер. Каш хонуктар эрткенде база катап божалаар, дырбаар. Дырбаарынга шээр малдың чаагының сөөгү (диштиг талазы) дыка таарымчалыг. Алгы кеве бээрге, эдирээлээр. Тевер-эдирээ, ыяш-эдирээ ынчан хереглеттинер. Эдирээниң кол херээ — алгыны чымчадыры, кыртыжын адырары.

Тыва хой кежин колдуунда-ла тевер-эдирээлевес чораан. Ыяш эдирээ-биле чымчадыр. Эдирээлеп, ууштап турда-ла, ооң идеязи курган каар. Аажок аккыр, пөс дег чымчак апаар. Чымчай берген алгыны өг дүндүүнге азы тускай черге ыштаары чугула. Алгыга ыш сиңгенде ол өткеш-даа катпас, чымчак хевээр боор чүве.

Хой кежин өңнээри харыысалгалыг. Эмин эрттир кыртыштавас болза эки. Дүк дөзүнге чедир кыртыштап черле болбас. Алгы хээрек апаар.

Тывалар белен болган алгыны ак азы сарыг довурактар-биле өңнээр чораан. Ак довурак (мел), кызыл дой кожуун бүрүзүнде бар.

Үстүнде айытканым технология езугаар кылган алгылар фабриканың бүдүрген продукциязындан барык ылгалышпазын демдеглекседим. Чүгле улуг күш үндүрери, кызымак чорук маңаа негеттинер.

Бода мал кежин база-ла дузаар, божалаар. Ону тускай далгыг-биле эттээр. Өгбүле бүрүзү бөдүүн далгыгны кылып ап болур. Кызыы адырлыг чоонзумаар хадың, тал-даа болза ажырбас. Адырның иштин талазын балды-биле чонуп кааптар. Сүргү дээр быжыг ыышты база белеткээр. Эттээр алгыны чымчаткаш, борбайты дүрер херек. Ооң соонда адыр далгыг кырынга ону доора салгаш, сүргү-биле сый базар. Ол ажыл алгының улуг, бичезинден хамааржыр. Кадыг алгыны бүдүн хүн дургузунда эттеп кээр. Маңаа шыырак эр кижилер ажылдаар чорду.

Бода мал кежиниң дүүгүн адырарда сугга ийикпе, сарыг-сугга (божага) чыдыдар. Ооң уштуп алгаш, дүүгүн сувүрүп каантар.

Белен болган алгыны ыштаары чугула. Ооң соонда будуур. Тывалар колдуунда будук кылдыр дыт чөвүрээзин ажыглап чораан. Ону улуг пашка өң кинр хайындырар. Соой бээрге ыштап каапкан алгыны ол өңнүг сугже сугар. Будук сиңгенин көрүп турган (үш-дөрт хонар) база катап кургадыр. Чымчады далгыыр. Кончуг чараш кызыл савыяа ынчан тыптып кээр.

Алгы-кешти тыва езу-биле эттээринге кандыг-даа химикаттар херек чогун көрдүцер. Акша-төгерик чарыгдаттынмас. Өг-бүле бүрүзү, туралаан-на кижи алгыны хеп кылып ап болур дээрзин бадыткан турар кижи-дир мен.

Надежда ЧАМЗЫРЫН.
Улуг-Хем кожуун.

ЧАА ХООЙЛУГА ХАМААРЫШТЫР

Россияга хереглекчилер кооперациязы ажылдап эгелээнинден бээр 166 чыл ажа берген, ынчалзажок ооң ажыл-чорудулгазын башкарар езулуг хоойлу херек кырында турбаан.

1992 чылдың июньда хүлээп алдынган «Россия Федерациязында хереглекчилер кооперациязының дугайында» хоойлу хереглекчилер кооперациязын бүгү чуртту хөме шаап келген хуужудулганың сандараашкынныг чалгыындан камгалаар аргалыг болган. Ында ооң эрге-хоойлужу, экономиктиг, социалдыг байдалын, күрүне-биле аразында ажыл-чорудулгазының хамаарылгаларын тодараткан. Тодаргайлаарга, үүгле хуучулар хереглекчилер ниитилелинiң долу эргелиг эзлери дээрзин, күрүне эрге-чагыргазының база эргелелинiң органнарының хереглекчилер кооперациязының ажылагыйжы база өске-даа ажылчорудулгазынга кириштес болурун, ооң өнчү-хөренгизин күрүне талазындан камгалаарын ол хоойлуда көрдүнген турган. Кооперацияның бот-эргелиин, демократчы чоруун бадыткаан өске-даа чугула үүлдер ол хоойлуда кирген.

Ынчалзажок Хамааты дүрүмнү (кодексти) хүлээп алганы-биле холбаштыр ол хоойлунуң чамдык үүлдери ооң-биле дүүшпейн барган. Ынчангаш чөрүшкектиг үүлдерни эдери эргежок чугула апарган. Үүге дизе, Хамааты дүрүмнү чурттуң экономиктиг конституциязы деп санап турар болгай. «Россия Федерациязында хереглекчилер кооперациязының дугайында хоойлуга өскерилгелерни база немелдерни киирериниң» федералдыг хоойлузун системаның дээди өөредилге черлериниң эртемденнери, хереглекчилер эвилелдеринiң удуртукчулары, Төп эвилелдиң тускай эртемниглери Москваның күрүне университединiң, Күрүне база эрге-хоойлу институдунун киржилгезибиле ажылдап кылгаш, чогуур федералдыг органнарының чөпшээрежилгези-биле Күрүне Думазынче киирген. Күрүне Думазы төлевилелди өөренип, сайгарып көргеш, хоойлуну хүлээп алгаш, Россия Федерациязының Президентизинче ат салдырарыбиле чоруткан. Ынчалзажок Президент ол хоойлуну хүлээп албаан, ооң кол чылдагааны — хоойлунун Хамааты кодексте долу дүүшпейн турарында болган.

Элээн үениң дургузунда чөпшээрежилгелиг ажылдың түңнелинде, Президент хоойлуга бодунун редакциязын киирген түңнелинде ол Хамааты кодексте долу дүүшкек апарган. Ылаңгыя хереглекчилер ниитилелдерин, оларның эвилелдерин база өске-даа организациялары тургузарының, бүрүткээринiң база чок кылырының айтырыглары Хамааты кодекстин негелделеринге дүүшкек. Хереглекчилер ниитилелдерин, эвилелдерни эргелеп-башкарарынга хамаарышкан хоойлунун чамдык статьяларын (үүлдерин) тодаргайлаан. Хүлээп алдынган хоойлу езугаар эргелелдиң кол органнарынга хуучуларның ниити хуралынан аңгыда, томуйладыр баштаар чер турган, Президент ону четпес деп көрген болгаш хереглел кооперациязының эргелеп-башкарар органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаарын күштелдирерин эргежок чугула деп санаан. Ынчангаш хоойлуга чөвүлелдер дээр органнарны киирген, олар болза хуучуларның хуралдарынга соңгудар төлээлекчи органнар болур, а баштаар черлерни чөвүлелдерниң күүседикчи органнарынче шилчиткен. Ынчангаш хереглел кооперациязының удуртукчу органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаары хуучуларның талазындан күштелген.

Хереглекчилер ниитилелдерин тургузарының үүгле девискээр принцивин артыргаш, хоойлудан бүдүрүлге принцивин уштуп казапканы база-ла амгы хоойлуга дүүштүргени болур. Президентиниң редакциязын езугаар салбырларны, ажылагыйжы ниитилелдерни тургузарының чурумнарын тодараткан. Эрге-дужаалын соора ажыглаар, хуучуларның эрге-ажыктарын хажыдар соңгудалыг албан-дужаалдыг кижилерни доп-дораан халаары дээш өскедаа айтырыглары киирген.

Моон алгаш көөрге, Президент хереглекчилер кооперациязынга улуг сагыш човаашкынын илергейлеп, ооң амгы үеде эргежок чугулазын база катап бадыткаан. Хоойлуну Президентиниң редакциязы-биле хүлээп алган дээрзин таварылга эвес. Президентиниң хоойлуга киирген эде-чазалгаларын Күрүне Думазы чөптүг деп көргеш, ону хүлээп алган, Федерация Чөвүлели ону бадылаан. Бо чылдың июль 17-ден эгелээш хоойлу күштүг болган.

Эрги хоойлуга көөрде чаа хоойлунуң хемчээли безин барык 3 катап улуг, хереглекчилер кооперациязының хөй талалыг ажыл-чорудулгазы ында хоойлужуттунган.

Чуртта чоруттунуп турар чаартылгаларга дүүштүр хереглекчилер кооперациязының бүгү системазынга чаартылгаларны чорударының идеялары, хереглекчилер ниитилелдериниң ажыл-чорудулгазының кол чугула айтырыгларын шиитпирлээринге хуучуларның деңгүүрүн бедидери, бүгү деннелдин удуртукчуларының бот-харыысалгазын күштелдирери, эргелеп-башкарылганын, контрольдун тургузуун экижидери дээш, өскедаа чугула үүлдер бо чаа хоойлуда киир бижиттинген.

Чижээлээрге, чаа хоойлуга дүүштүр хереглекчилер ниитилелинде өнчү-хөренгиниң ээзи ол ниитилел боду болур, а эрги хоойлуда ооң ээлери хуучулар база ниитилелдиң ажылдакчылары болуп турган болгай. Эрги хоойлуда бижиттинген мындыг үүл «хереглекчилер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазының материалдыг үндезинин үрегдээринге, харын-даа ооң өнчү-хөренгизин оорлап-дажыглаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турган. Амгы хоойлуда кооперативтиг өнчү-хөренгини хуучуларга база ниитилелде керээ езугаар ажылдап турар хамаатыларга үлүг-хуулап үлээри көрдүнмээн.

Хереглекчилер ниитилелиниң азы эвилелдиң өнчүхөренгизиниң составында үлеттинмес фонд турары көрдүнген, ону тургузарының база ажыглаарының чурумун уставта айыткан турар ужурлуг. Бир эвес амыдырал хереглекчилер ниитилелин дүжүрериниг чыгаа кээр чүве болаа, ол үлеттинмес фонд кандыг-даа өре негекчилериниң аразында хуваттынмас, дүжүртүүп турар ниитилелдиң хуучуларының ниити хуралының шиитпирин езугаар өске хереглекчилер ниитилелинче шилчиттинер ужурлуг. Бо дээрге хереглекчилер кооперациязының материалдыг үндезинин камгалаарынче угланган чаа хоойлунуң чугула үүлдериниң бирээзи болур.

Амгы үеде хереглекчилер ниитилелиниң бүрүн эргелери оранчок калбарган, ооң иштинде эрги хоойлуда көрдүнмээн сайгарлыкчы ажылчорудулгазы, хуучуларның болгаш өске-даа хамаатыларның чээли акшазын хаара тудары, хуучуларга чээли бээри, оларга чиигелделерни көргүзери дээш өске-даа эргелерни алган.

Хуучуларның участок база оларның төлээлекчиларының хуралдарының ролю шиитпирлин-биле өскерилген. Кол айтырыгларны, ооң иштинде хереглекчилер ниитилелди

Башкы дугайында

ИДЕГЕЛИ ӨШПЭЭН

Башкы, Биче сеткилдиг тыва чоннуң бедик тудуп, хүндүлээр кижизи ол. Сөөлгү каш чылдардан бээр башкы ажылының үнелели кудулаан деп чугааларга каттышпас мен. Эки бүдүштүг, бедик мергежилдиг, сагыш чованғыр башкыларны кандыг-даа өөреникчи аваазы, сүмелекчизи, өннүү кыдыр чоок хүлээп, ону хүндүлээр, дыңнаар. Баян туткаш ырлапса ыраажы, бичиилербиле чугаалажып билириндеп психолог, демир-үжүк тутса чогаалчы, эртемдеп дээш салым-чаяанының каш янзы талаларын чырыдып кээр эртине даш сагындырар башкылар хөй. Ындыгларның бирээзи, улус өөредилгезинің тергиини, дээди категорияның башкызы Раиса Оңчатпановна Ондар. Республиканың уругларның туберкулез эмнелгезинде он бир чыл ажылдап чоруур. Эге дээрезинде аарыг уругларның хостуг үезин чедимчелиг хуваап, оларны чаныксаарындан алаактырып, оюнтоглаазын организастап турган. Өкпе аарыы бир-ийи он хонукта экирий бербес, бүдүү алыр, берге аарыг, билдиртпейн чораан, азы эмнээшкинни узамдыктыргаңындан аарыг уруг эмчиге бир-ийи чыл чыдар апаар. Черле не кижиниң сеткили чымчак. Раиса Оңчатпановна чаныксаан, школазынче сагышсыраан уругларның келир үезиниң кедизин бодап, эки эмнедиринге дөгүм кылдыр сагыш-сеткил дышкыг байдалды тургузуп, кижилдерге эгелээн.

Эмнелгеге бааргa, башкының ол-бо даргаларга кирип, он-моон диленип тургаш дерээн клазы чечек шимээн, арыг-силиг, өөредилге номнары, плакаттары-биле четчелеттинген. Чогум ол бүгү стол-сандайны, самбраны, шкафтарны кайыын айтырып, диленип алганын чугаалай бээрге, хоорай школаларының, библиотекаларның «картазы» чуруттунып кээр. Элээн хөй чылларда кадыы кошкак уругларга кичээл эрттиреринің арга-дуржулгазын чыып, чиигеткен программаны ажылдап кылырга, Өөредилге ямызының комиссиязы «эки» деп үнелелди берген. Башкының кижилери 25-30 минуталап, бөлүк аайы-биле, эге школа назылыглар бир аңгы, оон улуг өөреникчилер кол эртемнерге катаптаашкыннарны, чогаадыг, хыналда ажыл дээн ышкаш онаалгаларны күүседип турарлар. Даштындан көөрге, кадык, каткыхоглуг сывыртажып турзадаа, аарыг дөмей-ле бодунуун алыр: уруглар шагзыраачал, чаныксаанындан ийикпе, ыгламзырак, хомудаачал. Чээрби ийи улуг-биче назылыг, азы тодаргайлаарга, 1 класстан доозукчу класс чедир уругларны өөредип, хүндүткелин чаалап алыры белен эвес. Эмчилер бистің хөрээвис чүгле эмнээри болур деп санап турар болза, Раиса Оңчатпановна оон эртип, бичии кижилерниң иштики делегейи чараш, эртем-билигже түткүлү ара доктааваазын дээш оларның кижизидилгезинче, эстетиктиг хүлээп алыышкынынче доктаамал сагыш салып чоруур, оожургал чок, негелделиг кижи дээрзин билдим. Ынчала-даа бо башкы өөреникчилеринге билиг берген ажылының түүнелин көргүскен таңма баскан документ езугаар шынзылганы бээр арга чогун чугаалады. Ындыг бүрүн эргени (статус) тыпсыр дугайында айтырыгны үш-дөрт чыл бурунгаар тургусса-даа, Өөредилге ямызы бо хүниерге чедир кандыг-даа шиитпир хүлээп албаан. Эмнелгеде уруглар, Чинчи Быштак-оол бир чыл болган, ам-даа үш ай, Азиана Дарма бир чыл ажыг, ам-даа элек, Снежана Кара-Сал үш ай, ам-даа үр эмнедир, школага олар тос, сес классчылар турар ийик. Бо чылдар дургузунда Р. О. Ондарның холундан чеже бирги классчылар үнмээн дээрил, уругларывыстың школаже эге базымы эмнелгеге эгелээн-даа болза, буянның башкының ачызында эки билиглиг, өөредилгезин уламчылаар аргалыг болганыңа четтирдивис — дээн чылыг сестерни эмнелгеге келген ада-иелер чугаалап турар. Оон-биле кады Шагаан-Арыгдан келген не кижи оглу мында эмнедип турарын чугаалааш, чаа өөредилге чылы эгелээр, аргалыг болза эмнээшкинни өөредилге-биле холбаштыры, оода эге школаны ажыткан болза деп сагышсырап олурду.

Өөреткен-даа болза, класс дооскан дугайында шынзыткан бижик чокта дараазында классче шилчиир уругну катап олуртурундан чалдангаш, ада-иелер уругларын дестирип аппаар таварылгалар бар. Оон ол өөреникчи үш-дорт ай эртерге, аарыы кедерей берген, дедир кээр. Оон кадында туберкулез халдавырлыг аарыг. Артында аарыг-аржыктың ханы тамызы, мурнунда удур-дедир дугуржуп, эптиг арганы тып, шиитпирлеп чадаанының чалым-хаязы турда, аарыг уруглар канчаарыл? Өкпе-хөрек аарыг уругларның өки, үзе эмнедип алырынга деткимче болур өөредилгени Чаазак дециелинге чедир шиитпир хүлээп алыр ужуруг тургаш, амыдыралының чаа-ла эгелеп бар чыткан оруунга доора чудук салыргa тааржыр бе? Амыдырал бистің мурнувуска оон-даа чидиг айтырыгларны тургузуп келирге, хүн бүрүде кызыып, ажып эртип чор бис. Белен дерээн класс, билии шыырак башкы бар-дыр, Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга ямызының база Өөредилге ямызының харысалгалыг удуртукчулары чаңгыс черге чыглып, чугааны кылыры күзенчиг. Айтырыг чүгле өөредилге, кадыкшылы кошкак уруглар дугайында эвес, а туберкулез дугайында база дээрзин утпаңар.

Бо бүгүнү Р. О. Ондар, оон өөреникчилери, ада-иелер-биле чугаалажып олурувуста, ада-иелер телевидениеде «Идегел» деп дамчыдылга бар, ол биске дузалаар ирги бе деп айтырыг салдылар. Идегел. Чараш-ла сөс. Чылыг, чымчак, хуулгаазын. Олут-чыдын билбес эрес башкыга чеди бирги классчы болгаш оон-даа улуг өөреникчи уругларга, ада-иелерге кым дузалаарыл?

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ОЛЧА-КЕЖИК КАЙДАЛ?

(Бай-Тайганың сиген шөлдеринден демдеглелдер)

Кижи болуру—чажындан

— Ачай, шөлге сагыш човава, айтыр бергениң езугаар суггатты шуут үспес мен — деп, Буянның ааш кылынганы боттанган.

Оолдуң бадырганы буга суунуң эриинде одагда кыска дыш кадында «төгерик стол ажып» олур бис. Оон кол киржикчилери кожуунда кижи эмнелгезиниң эмчизи Г. Ч. Донгак, арендатор А. Б. Хертек, Бай-Тал суму чагыргазының даргазы М. Б. Хертек, Мөңгүн-Тайганың Тоолайлыг чурттуг шериг-ден чоокта чаа халашкан чугаа-домаккыр, мөге боттуг Шолбан Доскаар база мен апардым.

Буянга сиген эрткен чылдаазыидан чаагай сагындырган. Ол черле ындыг, бодунуң бүдүрген продукциязы көрүштүг, онза ылгалдыг болур чүве. Чүге дээрге ында ээ кижиниң тос пак дери, күжениишкиннери болгаш бедик хей-аъды сиңген. Ачазының карак-кулаан деже шаап каар часкан бөлүк «көк бөрүлер»-биле сүрүшкен болза, чаңгыс тудум-даа хире олча-ажык үнмези билдингир. Шош-содаа, аас-дыл экиге кажан-даа чедирбес.

Алексей Хертек кызыл чудурук, холга докпак-биле өш-өжээн негеп болбазының дугайын оолдарынга, ылаңгыя Буянга катап-катап чагып каапкан. Оглу Буян изиг күзелин илереткени болза, сорулга, өске бүгү чүүлдерниң ажык-дүжүү-даа чок, шөлдүң оът-сигенин суггатбиле хөлбеңейнип чыдар кылдыр өстүрери. Ол дээрге чүгле ажыл-херек эвес, кайы хире эвес мен деп ботту шынзыктырары. Оон-даа тодаргайлаарга, олча-ажыкты ийи хол-биле тып ажылдаары.

Тыва Арат Республика үезинде көшкүн арат өг-бүлелериниң он беш-он алды харлыг оолдарының дугайында төөгүлерни хөй дыңнаан мен. Ол аалдың оглу ада-иезинге дузазын када берген, чылгычылаан, аңнаан, тараа тараанының дамчыыр чугаалары чон аразында арткан. Ынчангы оолдар бөгүнгү салгал-биле бир дөмей. Кайы-даа салгалдың элээди назылыглары боттарын кайгал эрлер кылдыр шынзыдары-биле хыл көвүргүнү эки аъды-биле кеже халды бээринге беленнер.

Назын халыыны чижилгеге, адыг-чарышка иттиригліг болгай. Шала шүшпеңі, олутпайларны ойтулаалтаан оолдар, кыстар сөөскен сыптыг кымчының өрүглүг баандан-даа чидиг кожамыктары-биле чарлаптар. Ажыкчарлыг чоруктарның тергиин үелери ынчан турган. Дүннүң карацгызы безин чаңныктың чалбыраажы дег ынчан хып келир. Ыядыр арын, ылбыраар кеш бир кончуг. Рынок харылзааларының бөгүнгү борак үелерінге херек дуржулга бистің ук-төөгүвүсте хөй.

Тыва улусчу педагогикабиле алырга, өг-бүле ашаккадайның кол үнелели байшыыраанда, балдарының дыңзыында эвес. Оларның ат-алдары, камгалал-чөленгиижи биче сеткилдиг, дыңнаңгыр ажы-төлү өстүрүп ап күш четтигипкенинде болгай. Иерээлдерни сактып көрээлиңер даан: «Артыкы эдээн анай-хураганы, мурнуку эдээн ажы-төлү эледир базар». Арат өг-бүлеге ол дээрге аас-кежик.

Алексей Хертек дөрт оолдуг, бир кыстыг. Оларның аразында амдыызында Буян эң ажылгыр, эң дыңнангыр болуп турар. Артканнары удавас боттарын көргүзе бээр болгай аан. Эртемге, сайгарылгага, культура болгаш уран чүүлге салымныглар үнүп кээри база магат. Хүн кеззеде ийис. Бир өг-бүленің оолдары, уруглары аразында база адыг-чарышка киришсин. Дуңмамга ужуп берейн арам дээрге таарышпас болгай, ылангыя хүрешке суг аан. Чүү-кандыг-даа болза, деңге хүрежири эң кедилиг.

— Тай-Талдың сайгарлыкчыларының иштинде чүгле хүнүң хараар, өскелерин мегелей кааптарын бодаар «коммерсантыларның» барынга черле эптешпес мен, оларның кызыл арнынга чугаалап келдим. Чүге дээрге мээң адам үгу Бай-Тал чурттуг. Бай-талчыларга шыдаар шаам-биле дузалажыр мен, мегелеп кажарлай бээрге, кырым сынар, чонумга бак кижи-дир деп чарлаксай бээр мен — деп, Галина Чыргаловна суму чагыргазының даргазы М. Б. Хертекке бир мегечиниң ат-бажын адап олурду.

Михаил Калдар-оолович ол чиктигбейни билир болду, эмчиниң санал-оналын үүлдүзүнүүлкүн-биле хүлээп алды. Чагырыкчы алдыгы классчы оглу-биле кады суггаттыг шолүнден сиген кезин турар болду. Ынчангаш оглу Айдың-биле кады холкадыырлар ыг одагга чедип келген.

Бир дугаарында, Айдының хол-кадыырын сонуургап көрдүм. Дурт-сынынга, шыдал-быразынга таарыштыр ону белеткеп каан. Сиген кезерінге элээн углуг, элээди оолдардан чыда калбас, он алды харлыында езулуг шыырак сигенчилерге деңнежи берип болурунуң бүгү аргалары бар кылдыр көзүлдү.

Адазының орнун бүдүн чай дургузунда эрес-дидими-биле солун шыдаан. Буянны бо удаада мактаарының кырынга катап-катап мактаксаам келир-дир. Оон ачазы-биле керээлиг хойжулар харын бо чылын шала озалдады ышкаш. Хойжулар элээн шаг-үени хилис эрттирипкен, меденің бүрүлери, чечээ черже тоглап дүжериниң кырында келгенин көрдүм. Четтикпейн турары чылдагааннарлыг болгай аан.

Чүге дээрге август чүдүрүме ай болгай. Божа-хойтпак, ак чем, кат-мөөгү белеткеп төттүнме, байыр-дой база баш ажып турар. Сактырга, мөңге чай хевээр туруп бергензиг аан. «Төлевири чок сиген белеткелинин» дугайы уттундура бергилээр. Чаа-Хол чурттуг экибак төрелдеримге дөмей кижилер Бай-Тайгада бар чорду.

Чазып турарым база магатчок, бөгүнде хөй нуруузунда делгелге, тураскаал апарган тракторлардан, машиналардан хор эрээр «аарыг» мырыңай тергиидээн. Дешшилгениң эки талаларыбиле чергелештир амыдыралдың тыва овур-хевирин чүмү-биле ышкыныпканывыс көстүп тур. Буянның, оон адазы карацгы, камгалал карак шилдиг «Акиро Курасаваның» одаанга «төгерик столга» ол дугайын база хөй-ле хөөрештивис.

— Ачам механизатор, тос харлыымда-ла ашактың «хөлгези» апардым. Оон өөредип кааны-биле суггаты билирим аргажок, өөредилге кыдыраажының артыкы картында чыскаай бижээн көвүдедириниң таблицазы дег, суггатты шиңгээдип алдым. Суггат дээрге хлеб ажылдап алыр кара чаңгыс аргадыр. Аренда шолумнуң бажы доң, олче суг дорт үнүп ыыдавас, дедир бадар. Бедигээштің ийи быгыннарын чара тыртыптарымга, суггат суу чатты берген болгай — деп, Алексей Хертек чазык-чаагайы-биле хөөреп олурду.

Ол хүн сиген шолүнге кызыл-хүннүг кежээ дүшкүжеге ажылдадывыс.

Арапчор ОКСУР.

ЧӨПТҮГ БОЛУУЛ

Экини эгин ажыр, бакты баш ажыр дөртен чыл иштинде хөй уругларымның ачазы Кол Балгынович Кушкаш-биле амыдыралдың агын, караазын, аагын-кээгин амзап, эки-бакты деңге үлежип чурттап келдивис. Иелээн 1959 чылда ийи чылдыг башкы институдунуң доозукчулары бис. Куш-ажылчы баштаигы базымывыс Барыын-Хемчиктің Эрги-Барлык школазындан эгелээн. Хөй чылдар шуужуп эртсе-даа, ол үе дүүнгү ышкаш каракка чуруттунып келир. Ынчан бистерни, аныяк башкыларны, ук школаның директору Чыргал Маадыр, оон өөнүң ишти Деспилдей башкы кончуг чылмы-биле уткып, чурттаар оран-сававысты дораан таарыштырып берген чүве. Школада башкылар коллективи улуг, орус башкылар база көвейдаа болза, Чыргал башкы (кижи холундан эндээн) деңдески, оожум, топтуг удуртып, ажыл-иживисти билдилиг удуртып-башкарып турганын ам сактып, чугаалажыр-дыр бис.

Сарыг баштыг ийи оолдуг, Тожуже кожун чедип келгеш, үжен беш чыл чаңгыс бо-ла школага башкы ажылывысты барык-ла доостувус. Кол Балгынович амыдыралы, ажы-төлү, ажылижи дээш кончуг сагыш човаңгыр: кылган, туткан ижин шынарлыг кылып — шапты балды, үрелик херим көргеш, кылыы хайныр, улуг турага, улуг үйгура хоңну чок, алызындан быжыг туруштуг — чаңы ындыг. Төөгү башкызы, өөредилге эргелекчизи, Көдээ совет даргаанга база ажылдап чораан. Эрткен оруун, кылган ижин түүнеп олураргa, сагышка бир-ле чүве четпес ышкаш апаар. Кижи хоңну хензигден өөрүүр, аргажок чүведен хомудаар. Бот-боттарын деткижери, өрү тыртып, шыныыг, чөптүг болуру кижиге чугула херек. Бажының дүгү агаргыже чоннуң ажы-төлүн өөредип келген хоочун башкыны Тожуда кым билбес, танывас боор. «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль бээр байтыгай, кандыг чурттап чор силер— деп бодаар, айтырар үе-шак чок, сагыш-сеткиливис хоозурааныи кайгаар-дыр мен.

Найысылалга автобустарга ол-бо үженген, аай-дедир буруузунуп чугаалангаш, дептерин кондукторларга көргүскен турар кырганнарны көргеш, хейде-ле бо кижи човаар, кээргээр. Чамдыкта аныяк автобус ээлери «бо хуу автобус-тур, төлеңер» дээш-ле баар...

Хоочун спортчу болгаш Кол Балгынович узун буттарының херин базымнары-биле Кызылды эргий кезиптер, ол қайын тоорул. А Хырба прей ышкаш күжүрлерге хоочун деп шынзылганы тус черлерниң чагырғалары тыпсының аргазын көрүп, шиитпирлезиннер.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу кожуун.

Салым-чаяанныглар аравыста

ДОЛЧАҢ УГБАЙ

Бодунуң тускай эмнээр, домнаар, тарбыдаар салым-чаяаны шоолуг-ла эскертинмейн, чон араызнга чажыртынып чораанларның ачыдузазын бөгүн көрүп, билип, ону үнелеп эгелээнивис амыдыралдың эки талаже бир чугула базымы деп санаар мен. Чаңгыс эвес удаа кижилерге шак мындыг ачыбуянны көргүзүп чоруурларга Ийи-Тал суурда чурттап орар, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Долчаңмаа Чымбалаевна Кечил-оолду хамаарыштырып болур.

Бо угбай бичии уругларның сылдаңгызын, хөрээжен кижиниң-даа, малдың-даа эмиглери ыжа бээрге база улаараар, дембээрээр, хей аакталыр чаш ажы-төлдү домнаашкын дузазы-биле эдиптерин каш-даа кижиден дыңнаан мен.

Оон алыс төрүттүнген, өскен чери Хайыракан суур. Кырган-ачазы Сандан дарган чечен-мерген, ырлаар, тоолдаар, домнаар, тарбыдаар, шевер холдуг боорга, кадыкожа аалдарның ээлери ол ирейниң солун тоолдарын дыңнаар, ачы-дузазын көөр дээш мурнун былаажып чалаар турганын Долчаң угбай сактып чугаалаар. Ол кырган аажок чурумнуг, аалдарга чеде бергеш, чүгле аазаан үүлдерин кылыр. Долчаңмаа Чымбалаевна кырган-ачазын дөзээн чадавас боор деп бодалдар бажымга киргилээр ийин. Оон улуг угбазы база-ла кижилерге ачы-буянын көргүзүп, багай көрүштен, кара күштерден адырлып алырынга бодунуң бойдустан чаяаган күжүн, энергиязын дуза дилеп келгеннерге бараалгадып чоруур.

Долчаңмаа угбайның домнаар, тарбыдаар салым-чаяанныын боду кажан эскерип каанын сонуургап айтырарымга, 24-25 харлыында, саап ижип олурган инээнің эмии ыжа бээрге, үүден үүү ирги деп бодал-биле шенеп домнап кааш элээн болганда көөрге, үрдүрүп каан сыңый дег ыжыы үүгээртей берген болган. Оон улаштыр база домнап кааш, эртенинде көөрге — инээ кан-кадык кегженип турганын чугаалады.

Бо угбайның домнаар, тарбыдаар аргазын Хайыракан хүрээзиниң ламазы турган Станислав Серенот аажок сонуургаан-даа чүве-дир. Оон соонда каш-даа кижини Долчаң угбайның дузазын четтирери-биле С. К. Серенот сүмелеп, чорудуп турганы база бар.

Аныяк ада-ие: «Оглувус дүнелерде удувас, ыглаар, аакталыр апарган. Оон ол угбайга домнадып, тарбыдадырывыска дораан экижий берген» — деп өөрүшкү-биле чугаалап ордулар. Эртем-билиглиг улгады берген хөрээжен: «Караамга хенертен кызыл чам дүжүпкеш экирбейн туруп бээрге, базала Долчаң угбайның 3-4 катап домнаашкынының соонда сегээн мен» — деп, чугаалааны кулаамда артып калган. «Думчукка кезиишкин эрткеним соонда-даа, халалыы кончуг боорга, бо угбайга киргеним соонда шуут экижээн мен» деп, малчын хөрээжен база немеди.

Долчаңмаа Чымбалаевнаның адрезинге чылыг-чымчак сөстерни чыып бижиир болза, каш-даа ама саазынга кайын сыңар. Шынап-ла, энергия — күжү кижилерден ылгалдыг мындыг улусту деткип, хүндүлеп, оларны хумагалаары чугула деп бодаар мен.

Ол угбай мактанырынга ынак эвес, дуза хереглээннерге не сеткилиниң ханызындан буянын чедирип чоруур кырган-ава-дыр. Долчаң угбайның шевери база аажок, аргыттынар, даараныр кижи. Оон улуг угбазы база-ла кижилерге ачы-буянын көргүзүп, багай көрүштен, кара күштерден адырлып алырынга бодунуң бойдустан чаяаган күжүн, энергиязын дуза дилеп келгеннерге бараалгадып чоруур.

Долчаңмаа угбайның домнаар, тарбыдаар салым-чаяанныын боду кажан эскерип каанын сонуургаан айтырарымга, 24-25 харлыында, саап ижип олурган инээнің эмии ыжа бээрге, үүден үүү ирги деп бодал-биле шенеп домнап кааш элээн болганда көөрге, үрдүрүп каан сыңый дег ыжыы үүгээртей берген болган. Оон улаштыр база домнап кааш, эртенинде көөрге — инээ кан-кадык кегженип турганын чугаалады.

Бо угбайның домнаар, тарбыдаар аргазын Хайыракан хүрээзиниң ламазы турган Станислав Серенот аажок сонуургаан-даа чүве-дир. Оон

БҮЗҮРЕП БОЛУР

Алдан-Маадыр аттыг ажыл-агый тургустунуп турда-ла ажылдап эгелээн пилораманы ажыл-агый удуртулгазының эң ылаңгыя тудугну харылап турган кижиниң харысалга чок, ажыл-агыйжы эвезинден, бүдүн-не ажылдап турда-ла үптеп тоныаан. Орулганы хүнүүк киирер тудуг ажылы, оон ыяш дилер бүдүрүлгези 1992 чылдан эгелээш, барык беш чыл ажыг үениң иштинде ынчаар анаа турып келген.

Мурнуку чылдарда өске черлерге тудуг ажылынга ажылдап чораан, бедик мергежилдиг Александр Куулар ажыл-агыйга ажылдап киргеш-ле үптеттинген пилораманы катап «диргизер» сорулганы салбышаан, чок чүүлдерни оон-моон диленип эгелээн. Херек чүүлдерни четчелеп алгаш, суурда электри талазы-биле болгаш демир-биле кандыг-даа нарын эдилелдер аймаан кылыр, шевер-дарган Орлан-оол Монгуш аңаа улуг дузалаан. Катап ажылдаткан пилораманың электри шугумун, немелде циркулярлыг хирээ база өске-даа эң херек чүүлдерни ол кылып берген. Александр Куулар катап ажылдатканы пилорамага дилер материалдарны белеткээр ажылга Геннадий Монгушту бригадирлетпишаан, эң-не ажылгыр, ак сеткилдиг оолдардан тускай бригаданы чыып тургускан. Аныяк оолдарның бөлүү ыяш дилерин, бүдүрген манзазын ажыл-агыйга ажыглаарындан аңгыда, чонга садыгларын чорудуп эгелээн.

Алдан-Маадырда пилорамага хуу улус болгаш албан-организациялар манзаның кандыг-даа хемчээлдиин чагып болур, база боттарының чудук ыяштарын дилдирип турар.

Манзаның белеткеттингени-биле конторада, төп садыгда узуну 5 метр, 3 метр кылын, чуга манзаны сада бергенин чарлап каан.

Манзаның, өске-даа тудуг материалының болгаш дилдиреринің төлевирин ажылагыйның экономизи доктаатканы.

Ажыл-агыйның удуртукчузу Бызытпаа Юрийниң талазындан орулга киирер чаңгыс-ла бүдүрүлгезин чүүк чүдүрер транспорт-биле хандырарын саадалга чогу-биле шиитпирлээри чугула.

Аныяктарның бригадазы дилер чудукту Манчүрекке боттары белеткевишаан, сөөртүп киирипкен. Оларның тура-соруктуг эгелээшкинин деткиир ужурлуг.

Александр Куулар, Геннадий Монгуш олар пилораманың ажылын улам деткивишаан, өске немелде ажылдарны кылып эгелээр дээрзинге бүзүреп болур.

Токпак-оол САРЫГЛАР.
Куш-ажылдың хоочуну.
Алдан-Маадыр суур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ТАЙБЫҢ ҮЕДЕ ДАЙЫНГА КИРИШКЕШ...

Тыва Арат Республика 1944 чылда Совет Эвилелиниң составынче Тыва Автономнуг область боп каттышканының сөөлүнде, шериг-албан хүлээлгезин эрттирери-биле 1949 чылдың майда бүгү Төрээн Тывавыстан шупту 49 аныяк оол, оон иштинде 17 тыва ер С. К. Токаның чылыг үдээшкини-биле Саян арты кайы сен дээш хаккаш чыдыпкан бис. Орук ара орус, тыва оолдар бакка-сокка орустажып, тывалажып оргаш, таныжып алдывыс. Совет — Тыва кызыгаар турган Кара-Сугну эрткеш, Саян сынын ажып, Танзыбей деп суурдан эгелээш, элээн кода, суурларны эрткеш, Абакан хоорайга келдивис.

Бисти хүлээп алыры-биле Совет Эвилелиниден келген капитан Чернышев «Команда 49, чыскаалыңар!» — деп командылаан соонда, бис чыскаалыптывыс. Оон командир бистің олурар поезд чедип келгенин дыңнаткаш, ол поездиге бисти олурткан соонда, чоруптувус. Дүн-хүн чок чораап, Иркутск хоорайда Кызыл казарма деп черге кээривиске, Сибирьниң артиллерия кезээниң 68332 шериг кезээ болду. Бир ай карантин эрттиргеш, шериг даңгыраан хүлээп, шериг өөредилгезин эрттирип доозуп турувуста, бистің кезээвисти бир-ле черже чорудары-биле үгер-бооларда бижиктерни, саннарны баладып, ок-бооларнын үс-чарын аштадып эгелээн. Хекертен поездиге дериг-херекселдерни, ок-чепсекти чүдүртүнгеш, дүне када чажыдыбиле чорупкан бис. Чогум кайнаар чоруп орарывыс билдинмес.

Совет — Кыдат кызыгаарынга кээривиске, бисти чыскаагаш: ССРЭ-ниң Камгалал ямызының дужаалын номчаан. Ында айытканы езугаар бис Совет Эвилелиниң шериглери дээр эвес, Кыдаттың эки турачылары бооп, Көреяже, кыдат шериг хеви кедип алгаш, кыдат поездиге чүдүртүнгеш, чүгле дүне чоруп тургаш, Кыдаттың бир улуг хоорайы Аньтуныга келдивис. Аньтуныдан Кыдат—Совет кызыгаарын эртип чорувуста, бисти шуут дайынчы байдалче киирипкен. Ынчангаш 37 мм аастыг үгер-боону машина соонга сөөртүп алгаш, белен адарыбиле чоруп олурувуста, эртенгиниң 4 шак үезинде «Дувүрээзин!» деп медээ келген. Оруктан үндүр халыткаш, ногаан четкилербиле машиналарны, үгер-бооларны шыпкан бис. Оон мурнунда Аньтунь хоорайга турувуста, дайзынның халдап келир самолеттарының хевирлери-биле таныштырып өөреткен. Эң-не кол айыылдыг самолет «Ф-86» деп дүрген ужар, боолаар самолет, агаардан бомбалаар «Б-29», «Б-26» деп маркалыг самолеттар бооп турган.

Бир катап хенертен дайзынның «Б-29» деп самоледу дүргени-биле бисче ужуп кел чор. Командириниң өткүт үнү: «Б-29-ту» — хараалче!» — деп команданы берген. Мен ынчан үгер-боонуң бирги наводчиги турган мен. Ынчангаш «ОТ!» дээн команда соонда, бис адып-ла эгелээн бис. Оон самолет ыш-бузун бургураткаш, черде барып часты берди. Мынчаар бир дугаар от ажыдыышкынын эгелээн бис. Оон удаваанда 1-ги камгалал оңгуларны казып, дайзындан чаштынып эгелээн бис. Командиривис бистің мурнувуста сорулгаларны таныштырды, чүгле бистер эвес, ужар чүүл кезээ база келген болганда чер адаанга аэродромну көрей чон казып кылыр, олче дайзынны база эрттирбес, Ялыцян хемде көвүрүгнү база камгалаар. Дайзын Көрелны долузу-биле эжелээш, аңаа дайынчы улуг баазаны кылгаш, Совет Эвилелинче халдаар сорулгалыг бооп турар дээрзин тайылбырлады.

Бистің Н-кезектиг артиллериявыс мурнувуста салдынган дайынчы даалганы күүседип, хыдыкчы-даа самолеттарны улай-улай дүжүр адып турдувус. Бо дайынга артиллерия болгаш авиацияның командири Совет Эвилелиниң үш дакпыр маадыры Иван Кожедубтүң ролю улуг болган. Бир катап эртенгиниң 5 шак үезинде постуга турумда, элээн ыракта кижи кылаштап олур. Мен чаштына бергеш, чоокшулап алдым. Адарынга белен мен. «Холуң көдүр!» — деп командыладым. Ол кижи бакка-сокка «Сулям тунче» (мени атпа) — деп харыылады. Мен эштеримче дамчыттым. Дораан мээң өөрүм чедип келгеш, ол кижини туудып алды.

Шакта чурук тырттырар нарын херексел суп алган, оозун саткан кижи бооп бистің турлаавысты чурукка тырттырып алыр дээш келген, дайзынның үр чылдарда ажылдап келген шишкини болду. Ада-чурттуң Улуг дайынының төнчүзүнге чедир ындыг ажылын чорудуп келгенин командылал черинден бисче дамчытты.

Бир-ле дүне улуг бомбалаашкын болган. Самолет прожекторга туттурбас, бомбалап-ла турар, бис объектилерже киирбес дээш, хөй үгер-боолар-биле хана-карактай адып турувуста-ла, та канчап эртип келген самолет, бистің боттарывысты бомбалап-бомбалап, чоруй барды. Оон түннелинде бистерден элээн хөй кижи хораан. Оон соонда база бир тулчуушкун үезинде үгер-боо болгаш машина-чепсек хораан. Черле мындыг хой, үр боолаашкынның үезинде чолаачылар болгаш өске-даа дайынчылар ок-чемзек шыгжаар чер бажыңнардан ок дажып эгелээн турган. Ол үеде шак ындыг чер оңгуга бомба чазылгаш, дыка хөй кижи амы-тынындан чарылган болгаш бир старшина 2 холу, 2 буду чок арткан.

Бо дайын дээрге, эң айыылдыг, чүге ындыгыл дээрге, чүгле частыышкынбиле улус өлүрер эвес, бактериялыг хоралыг бомбаларны бистің кырывысче октап турган. Оон бир тулчуушкун үезинде мээң бир өжим 2 дугаар наводчик Федор Зайцев, ок бузундузу бажынга дээрге, база амы-тынындан чарылган.

Май 9-та даң бажында чер чырыы орда, дайзынның самолеттары бомбалаашкын кылган. Боолап-ла турган улус бис, бир миннип кээримге, Кыдаттың шериг госпиталында чыдыр мен. Аңаа дыка хөй эш-өөрүм-биле 3 ай ишти чыткаш, шериг кезээмче дедир чеде бердим. Үстүнде бижээним агаар тулчуушкунунуң үезинде бир америк самолетту бистің девискээриниске дүжүп бээринче албадап хондурупкан. Оон ужудукчузу Ада-чурттуң дайынының үезинде туттургаш, дүжүп берген капитан кижи болган. Ол өчүүнде мен мында Совет Эвилели дайылдажып турар деп билген болзумза, бир объектиже самоледумну углааш, дүжүп бербес турган ийик мен — дээн. Бо-ла үстүнде чугаалап турганым дег сактып бижиир болза, чугаа узун болур. Ынчангаш чүгле хомудалдыг чүүлүмну бижиксеп турар мен. Үстүнде кады чыткан старшинаның чугаазын маңаа бижиири артык эвес.

— Аалымда алган кадайлыг, ажы-төлүг кижи мен, ам мен кымга херек мен, чүү деп чедер мен, Ада-чурттумну камгалап чыткаш, холум-будумдан чарылган болзумза, аңгы херек-ле ыйнаан — деп ойлеп-ойлеп, чолдак холдарын карбаңнадып, кыпсынчыг кышкырып туруп бээрге, бо-даа кижиниң сагыш-сеткилинге хөй бодалдар кирип кээр чорду.

Бактериялыг бомбаның частыышкынының үезинде бүгү бодум ышкан турган мен. Үр эмиеп келгениниң соонда ыжыктар сиңип, бүгү эзт-кежимче тарап, ижиншөйүндүже шилчий берген. Кажан чаныр келгенимде, 1953-1957 чылдарда, ийи улуг кестириишкинни эрттиргеш, бүгү назынымда инвалид бооп артып кагдым. Тайбың үеде өске чурттуң дайынчызы, эки-турачы бооп, бир өске чуртка дайылдажып турган, амы-тынындан чарлып чуруткан эш-өөрүвүс эңмежок. Борта Биче-оол Байкара, Таспаакай, Седенсот, Арантан Салчак болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Ол дайынга киржип чораан эштеримден эвээш кижи арткан бис. Тожуда Андрей Амбаржы, Чадаанада Алдын-Херел Куулар, (ам 2 буду бастынмас, инвалид). Седен-оол Монгуш (база инвалид), Кызылда Василий Биче-оол, ам чамдыктарының кайдаазын билбес-тир мен.

Бис 1953 чылдың март айда Иркутск хоорайга чедип кээривиске, тускай лагерьге «карантин эрттирер силер» — дээш, тургузуп алган. Ол өйде Сталин парааш, чок апарган. Карантин турган чылдагаалы чүдел? Бистің шериг эрттирер хуусаавыс дайылдажып турувуста-ла эрткен турбуже, чандырбайн, тудуп турганының чылдагаалы чүдел? Чандырып чорудар деп тургаш, бисти «шериг чажыдын кымга-даа чугаалап болбас» дээрзин дужаац турду. Бис ону бүгү назынывыста чажыды-биле эдилеп келдивис, Чүгле 1985 чылдың мартта дайын киржикчилери кыдыр санадып, документилерни алган бис. Ада-чурттуң дайын киржикчилери дайын төнчүзүнден эгелээш-ле бүгү чиигелделерни ап, дайын киржикчилери бооп чоруурлар. Даштыкыга командирлер, «Төрээн чурттуңарга силерни утпас, шаннал-макталды төрээн чериңерге алыр силер!» — деп меге, хоозун чугаазын салып турган. Ам бо хүннерде бистің амы-тынындан чарылган эш-өөрүвүстүң ажы-төлүнге кандыг-даа дузаламчы көргүспейн турар. Бистің кады шериг эрттирип чораан эживис Василий Ламажыкович Биче-оол дайылдажып чораанывыс дугайында айтырыгны Көреяның Москвада элчин черинге тургузарга, Көрей дайынынга Совет Эвилелинден шериг дузазы албаан бис дээрзин харылаан.

Ынчаарга ол дугайын эгезинде бижээн мен, Кыдаттың эки турачылары бооп Көреяже кирген болганывыста, Кыдат эрге-чагырга черинге айтырыг тургузар болза эки. Ам бистер чажыт кыжаныышкын адаанга бастырып алгаш чытпайн, бажывыс бедидир көдүрүпкеш, хөделгенивис дээре. Ынчангаш чоокку үеде эштеримбиле дугуржуп алгаш, боттарывыстың тускай организацияларывысты тургузары чугула деп бодаар мен.

Хоочуннар дугайында чаа хоойлуну 1994 чылдың декабрь 16-да Күрүне Думазы хүлээп алган, ол хоойлу тыва дылга үнмээн, ону кымдаа билбейн турар, ол хамаанчок социал камгалал чериниң ажылдакчылары безин билбес. Мында хөй чүүлдер бар, ону кым-даа күүсеттейн турар. Тывада көрей дайынының киржикчилери автобуска 50 хуу өртек-биле чоруур турган, бо хүнге чедир 100 хуу билет садып чоруп турарлар. Балыгланган дайын инвалиди эжим Алдын-Херел Куулар бо хүннерге чедир чурттаар орансава чок, Кызыл хоорайда бажыңнар аразында хонуп чоруп турар, а мен чадап кааш, Авыйган деп черде казанакта кадайым-биле чурттап олурар мен, харназын ам 70-ге кирери ол, кажан черле кижи эки чүве көөр чүве ирги? Бистер Ада-чурттуң дайынының болгаш Афган дайынчыларының ийи аразында кандыг-даа хайгаарал чок артывыс, бистің дугайывыста чоокку үеде чогуур органнар азы республиканың хоочуннар төвүлели (даргазы Тамара Чаш-оол-овна Норбу) бистерден чогум чеже кижи артканыл, са

Тренер-биле чугаа

ХОСТУГ ХҮРЕШТИ ХӨГЖҮДЕР ДИЗЕ...

Красноярск хоорайга болуп эрткен хостуг хүрешке делегей чемпионадын көөрү-биле Россияның спорт комитединиң чалааны езугаар ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. Ы. Ооржак база хөй-ле тренерлер — барык 20 хире кижи чораан келген. Делегей чемпионады болгаш черле ынчаан ниити хостуг хүреш талазы-биле чугааны «Шын» солунуң корреспондентизи делегей чемпионадын көрүп чораан әләәди уругларның спорт школазының улуг тренери Валерий Оюн-биле кылган.

— Сибирь регионунга бир дугаар Красноярск хоорайга эрткен хостуг хүрешке делегей чемпионадын көргеш келген-дир силер, Валерий Маадыр-оолович. Бо талазы-биле «Шын» солунуң номчукчуларышка үүнү чугаалап болур силер?

— Красноярскиге эрткен хостуг хүрешке XXXII делегей чемпионадын көрүп, өөренип, Тывадан 20 хире кижи чораан, оларның арызынга мен база чордум. Чемпионатка аңгы-аңгы чурттардан спортчуларның келгенидаа, командазының составыдаа черле дыка шыырак чорду. Мен ам 3 чемпионат көргеним ол-дур: Киевке, Венгрияга, бо үш дугаарыдыр. Кижи көргештиң хомудаар чүвези — аңаа тыва мөге хүрешпәәни. Ынчалзадаа тренер кижи делегей чемпионадын барып көрүп алыры чугула чүве-дир ийин. Маргылдаавың чоруттунган чуруму маңза эрткен Россия чемпионады-биле шуут дөмей — баштайгы хүнде 4 аңгы дензи, ийиги хүнде арткан 4 дензи хүрешти.

Оолдарның ниити хүрежип турарын деңней көөр чүве болза, Россияның шилиндек командазының хүрежип турар оолдары шыырак деп санаар-ла кижи-дир мен. Черле ынчаан хостуг хүрешке Россияның шилиндек командазы шаандан тура шыырак бооп турар чүве. Ынчалзадаа бо чылын ооң мурнунда чемпионаттарга деңней алырга, Россия бергеден үндү. Команда талазы-биле бирги черни мырыңай улуг әвес-ле ылгалдыг алган. Дензи аайы-биле ийи алдын, ийи хүлер медальларны чаалап алды. Тренерлерниң баш бурунгаар бодап, санап, бүзүрел, тииләәр боор деп турганы оолдар аштырышкыннарга таварышкылаан. Маргылдааның ниити киржикчиленириниң-даа, эрткениниң-даа деңнели кончуг шыырак болуп, харын-даа Олимпий оюннары-биле деңнеп болур. Маңаа чиик дензилериниң кайы-бирәәзинге тыва оолдар ыяап-ла хүрежир турган. Россия чемпионады маңаа Тывага болганы бистиң мөгелериске кончуг эки магадылал болган. Чечен-оол Монгуш аңаа чемпионнааш, бо эрткен маргылдаага хүрежир ужурлуг турган кижи-дир, эм канчаар уттурупкан, эргезин чидиргени ол.

Чамдык улус эки билбәән хәвирлиг, Красноярскиден келиримге, «Тыва оолдар хүрешти бе?» деп айтырар боор чорду. Россия чемпионадын ойнадыптарга-ла, делегейже кирери болдунмас деп чүвени ожааваан хевирлиг. А Россияның шыырак хүрешкен оолдарындан 76-га хүрешкен Бувайсар Сайтиевти, 97-ге хүрешкен Курамагомед Курамагомедовту демдеглексәәр-дир мен.

— Бо оолдарның хүрежиниң онзагай талазы чүзүнде деп бодаар силер?

— Чемпионатты көрүп олурарга, харын үүү дәәр боор, дөмей-ле ол-ла хүрештир ийин. Үстүнде адааным оолдар техника-даа, күш-даа талазы-биле кончуг шыырактыр. Оларның чемпионатка белеткели кончуг бедик деңнелге чоруп турган дәәрзи моон-на илден. Мәәң хуюда бодалым болза, хостуг хүреш ниити улуг сайзыралды алган-дыр. Белеткел кайда-даа кончуг чидиг, шыңгыы чоруттунуп турганындан көрүштүг, чараш аргалар ажыглаары барык болдунмастаан. Оолдарның белеткели магаботтуң күш сайзыралынче кончуг угланыышкынныг болган боор. Ынчангаш кара күштүң дузазы-биле удурланыкчызынга аргалар ажыглаарын болдурбас апаргандырлар.

Чемпионат болган соонда, Россияның улуг тренерлерин шуптузун чыггаш, чөвүлел хурал кылды. Сөөлгү түңнелдер болгаш келир үедеги сорулгалар дугайы. Маңаа атчарлыг улуг тренерлер Россияның чамдык тренерлерин сөөлгү үеде кошкак ажылдап турар деп түңнеди. Чүл дәәрге, улуг маргылдааларже келирде, белеткелди шын әвес чорудун турар деп. Чижәәләәрге, аргалар катаптаарын кошкак удурланыкчылар-биле чорудары дәән чижектиг. Че оон-даа ыңай күш-дамыр сайзыралының белеткели, психологтуг белеткел дәәш, хөй-дүр ийин.

— 1970 чылдарның хүрежи-биле деңнәәргә, амгы үеде хостуг хүреште онзагай өскерлиишкиннерден үү барыл?

— Бистиң үениң хүрежи-биле бо үениң хүрежинде аңгы талалар-даа, дүрүмүндеда өскерилгелер хөй болган. Мәәң хүрежип турган үемде үезинде тыва оолдарның хүрежип турарын көөрүмге, мәәң бодалым-дыр ийин, психологтуг болгаш тактиктиг белеткели четпес сагындырды ийин. Силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Бо мөге кижиниң ниити белеткелиниң чардынмас кезәә-дир ийин. Бир әвес күш-даа, техника-даа талазы-биле мөге чедир белеткенмәән, кошкак болза, дидим әвес болур-дур ийин. Эскергениңер шын-дыр, чамдык оолдар хүрежип үнерде-ле сестир болур. «Дөө мөге шыырак, ат-чарлыг, канчаптар чоор» деп коргун хүрежирге, түңнел каяа үнер.

— ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак улуг деңзилиг мөгелерже кичәәнгей салбайн турарын хараадал-биле дыңнаткан болгай. Ону канчаар көрүп турар силер, Валерий Маадыр-оолович?

— Улуг деңзилиг мөгелер-же бистер ындыг-ла кичәәнгей салбайн турганывыс шындыр ийин харын. Президентиниң ол чугаазынга каттыжар кижи-дир мен. Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш дәәш, оолдар бар-даа болза назыны улгады бергендир ийин. Тыва хүреш биле хостуг хүрештиң ылгалы улуг. Оларны хостуг хүрешке өөредирге, болдунмас-тыр. Аар деңзиниң мөгелерин бичиизинден әгелеп белеткезе әки. Хөй маргылдааларга киржип турган, арга-дуржулга мөөннеп алыр чүве төләәде, аргажок бичиизинден әгелезе әки. Ам делегей чемпионы оолдар 16—17 харлыг суг болур-дур, а бистер ол үеде чаа-ла хүрежип өөренип әгелеп чораан, оларның-биле канчап тутчурул. Оон ыңай ол-бо черлерде әртип турар улуг маргылдааларже хөй кижи чорудары база болдунмас. Маргылдаага хөй киришкен тудум, оон хөйнү билип алыр, арга-дуржулга бедиир чүве. Акша-хөреңгиге үскеш чыдарга, бистиң ынчаар харыывыс база чок. Улуг маргылдааларга киржип, шыырак оолдар-биле хүрежип турар болза, кончуг әки. Ынчан кижи өзүп болур. Үүгле чаңгыс бодуң чеже-даа белеткениринге, ол-ла деңнелден бедиири берге.

— Амгы ажылдан чоруурупу тренерлериң кол кичәәнгейин кайнаар углаза әки деп бодаар силер?

— Хүрежир оолдарны өөредирде шупту талазынче көөр болза әки. Шагда болза чамдыктарывыс «Күш хөрекчок, арга хөрек» дәәр-ле болгай. Ам хүрешти көөрүмге, күш кончуг чугула рольду ойнаар апарган-дыр. Оон ыңай маргылдааларга үргүлчү киржип, хөй ажылдаар. Улуг алдарлыг тренерлер делегей чемпионадының соонда чугаалап тур: «Оолдар чедир күженишкин албайн турар-дыр» деп. Кончуг улуг күженишкин маргылдаа үезинде келир болгай. Оолдарны шуут «чыттыр ажылдадыр» хөрек. Мөге бүрүзүнүң онзагай эки талаларын ожаан көөр, ынак аргаларын сайзырадыр, кошкак талаларын чок кылырынче кичәәнгейни углаар хөрек. Оон ыңай тренер кижи бодунуң билиин бедитпишаан, чогаадыкчы езу-биле ажылдаза эки. Онзагай, чараш тыва аргаларны чүге сайзырадыр болбас деп. Чижәәләәрге, майыктааары суг болза кончуг чараш арга-дыр.

— Эки ажылдыг тренерлерден кымнарны адап болур силер?

— Шыырак, ажылынга бердинген тренерлерден Владимир Түлүштү адаа болур мен. Ооң өөреникчизи Аян Сараа Россияның чемпионадынга 2-ги черни алды. Мерген Ооржакты адап болурдур, ооң өөреткени Россия чемпиону оолдар бар-дыр. Кожууннарда база оолдар бар. Амгы үеде өзүлде чок, чаңгыс деңнелде туруп алдывыс.

— Техниктиг сайзырал кончуг бедәән бо үеде, видеокамерага тырттырылганы ажыглап турар силер бе?

— Сөөлгү үеде мону ажыглап әгеледивис. Шагда-ла ажыглаар турган де. Ооң эки талалары әндерик, чаңгыс көрген чүве уттундура берип болур болгай. Кассетада тырттырып каан бир чүвени катап-катап көрүп турган, частырыгларын көрүп, өөренип, удурланыкчызының кошкак талаларын сайгарып көрүп алыр дәәш видеокамераның ажыктыг талалары кончуг хөй. Красноярскиге оолдар чугаалап турду. Чижәәләәрге, Максим Молоновтуң канчаар хүрежириң, үүнү кылырын шуут билир кылдыр өөренип алган болур чүве чорду.

— Хостуг хүрешти бүгү талалыг хөгжүдүп, делегей, Олимпий чемпиону үндүрүп алыр дизе, үүнү канчалза әкил?

— Салым-чаяанныг оолдарны бичиизинден әгеләәш белеткәәр, тодаргай хостуг хүреш угланыышкынныг школа ажыдар болза чогумчалыг деп бодалдыг мен ийин. Ынчангаш оларның-биле эки ажылдаар. Тренер кижиге база әртем херек-тир ийин, өөреникчизин бүгү талалыг белеткеп-даа, хайгаарап-даа, кижизидип-даа билир турары кончуг чугула.

Каң-оол САТ чугаалашкан.

БЕДИК КУЛЬТУРЛУГ КИЖИЛЕР БУЯННЫГ-ДЫР

Мәәң оглум Михаил Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кадржаан техниктиг ажылдакчызы кижи. Ынчалзажок ооң караа баксырап, инвалид болганы-биле холбаштыр бо чылдың сентябрь 7-де ол улуг коллективтиң кежигүннери-биле кады Кара-Хаактың девискәәринден оглумнуң картошказын касчып чордум. Найыралдыг, сырыңкаттышкан интернационалчы бо коллективтиң улуг-даа, биче-даа назылыг кежигүннериниң бедик культурлуун, улуг назынныгларны хүндүлеп билирин, әвилеңин, бот-боттарын ак сеткил-биле деткижип, рыноктуң бо берге байдалдарында ажылдап, амыдырап шыдаарын магадап көрдүм.

Кара-Хаакче чоруптарда, автобустарның бирәәзинге арай озалдап кирип келдим. Хары угда ийи ool, үш уруг олуттарындан тура халааш, мени ынаар саадап олурарын чалаар болду. Сагыш-сеткилге өөрүнчүүн үү дәәр! Улуг назылыгларны үнелеп, хүндүләәриниң езузунга кижизиттинген аныяк ажылдакчылар кылдыр оларны санап көрдүм. Улуг назылыгларны, ылаңгыя пенсионерлерни, инвалидтерни тоовас, хүндүлевес аныяк кижилерниң бистиң аравыста бар болуп турарынга хоочуннар бистер, дыка-ла хомудаар бис. Чижәә, Кызыл хоорайның автобустарынга олурган аныяк оолдарның, уругларның чанынга даңгыыштыг дайын киржикчизи чедип келирге, ол аныяк кижилер тоовас, сыйтыладыр каттыржып олурар-ла болгай. Ол дәәрге, аныяк чамдык кижилериң медереливиниң, культуразының чавызы-дыр ийин. Олар кажан-даа кырывас, бо хевәәр аныяк чоруур бис деп, соора угаап турарлар...

Хөгжүм-шии театрының коллективиниң бо чылгы картофелиниң дүжүду 3—5 сотка черден 14—20 шоодай чедип турар болду. Кызылдың төп рыногунда картофельдиң өртәәнге деңнәәрге, кижиниң бодунуң казып алган 10 шоодай безин картошказы 1 миллион рубль өртектиг-дир. Театр коллективиниң кежигүннериниң картошказының дүжүдүн ажаап алырынга чаңгыс ол хүн безин театрның 2 улуг автобустарын, УАЗ 2 автомашинаны (безерек автобустарны), бир чүүк машиназын, бир чиик автомобильди кииришкен. Ол транспорт аймааның чаңгыс хүн безин Кара-Хаак баарының, үш удаа рейс кылырының чарыгдалдары дыка улуг дәәрзин көрүп, билип турдум.

Хүн орайтаан, дүн барык дүшкен чүве. Соогу аажок, хадып турар. Хөгжүм-шии театрының директору Кан-оол Тагаланович Тагаланов меңзәә чедип келгеш, әвилеңи аажок мынчаар чугаалады: «Назы-хары дөгүй берген кижи бо чылыг, чиик машинага олуруп алыңар, Алексей Артаевич» Дүнекиниң 11 шакта, Кызылга улуг чаашкынның сөөлүнде бажыңымга чедирип кагдылар. Ынчангаш черле ынчаш, театрның бүгү коллективинге, директорунга, чоланчыларынга өөрүп четтиргенимни сагыш-сеткилимниң ханызындан илергейлевишаан, бодунуң коллективиниң дугайында К. Т. Тагаловтуң сагыш човаа турарын, түр када таварышкан айтырыгларны шиитпирлеп шыдаарын, ооң айтыышкынарын театр ажылдакчыларының дыннангыр күүседип турарын, улуг коллективтиң организастыын, быжыг эпнайыралдыын онзалап дыдеглээр бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Үези келген айтырыг

«ҮГЕК» ШКОЛА

Сүт-Хөл кожуунда Хөр-Тайга ортумак школазын 1939 чылда туткан. Ол школа туттунгандан бәәр ам 58 чыл чедип турар. Кижи үези келирге, кырыыр, ыяш хөй чылдар эрткен соонда, ириир болгай. Школаның класстарының дәәвнирлери барып дүжериниң кыында келген. Чартык үүс чыл ажыг үе иштинде өл-шыкка, соокка удур туржуп келген ханалар харын-даа шыдажып, уругдарыг эртем-билиг чедип алырынга бараан болуп турар. «Чаа школа тударының үези келген» — деп, школаның класстан дашкаар ажылдар талазы-биле организатору Р. Ч. Түлүш чугаалаар болду.

Школада 258 өөреникчи өөренип турар. Хөр-Тайга сумузунуң чону өспес деп чүве турбас-ла болгай. Оон-биле чергелештир өөреникчилер саны көвүдәәр. Үе берге, акша-төгерик чедишпес дәәш, аныяк салгалывысты күштүг шуурган келир болза буступ кәәп дүжер чыгыы «үгек» школага өөредип-ле турар болзувусса, эки чүвеге чедирбес. Столоваязы база-ла эргижирәән, тар бажың болуп турар.

Тывавыста чаа школаларны туткулаан. Ол школаларның дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чазааның чонга айыткалыында тодазы-биле айыткан. Хөр-Тайгага чүге чаа школа тудуп болбас боор. Бо школаны тударының дугайында төлевилел Сүт-Хөл кожуунуң өөредилге киллизинде бар деп бодаар мен. Акша хөреңгини тывар, хөделип херек. Чыткан даш адаанче суг кирбес болгай.

Амыдыралчы арга-дуржулгалыг Президентивисти ийиги хуусаада соңгуп алдывыс. Хөр-тайгажылар оон-биле ужуражып турган, чаа школа тударының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны база көдүргеннер. Кожуунда өөредилге айтырын харылаан турар даргалар бо чоокку чылларда бо айтырыгны үзе шиитпирлептер дәәрзинге идегәәр-дир бис.

Калдар-оол КУУЛАР.

Өттүнчек — өөрениичел

Хөндергейни, Хөнделеңни сактырымга,
Көгү, шыгы хөлбеңейниң чыткан ышкаш.
Василийлерни бодап-бодап орарымга,
Баштак чаңдан шуткуп каттан-даа дег-дир.
Шаам ындыг, хирем ындыг, быжыгаар.
Шала чылбай чаңнагылаар бодай бердим.
Хөглүг, баштак Василийлер кыдыын орта.
Хөөкүй бодум хөкпеңнедир шошкуп көрейн.

Ийе, Хөндергей биле Хөнделең ийис төрәән алышкы дег, кайызы-даа арыг, кылаң суглуг, шапкын хемчигештиң төлдери ышкажыл, Василий Монгуш биле Василий Хомушку үстүнде адааным барык атташ чыгыы аттыг ийи хемниң оолдарыла-дыр.

Кара баар кадар, карактардан чаштар саамчыыр каткылар чүгле Василийлерден куттулуп кәәр әлдеп чүве аа! Черинде, суунда база ат-сывында черле ужур-ла бар ышкаш. Аңаа бодааргa мәәң төрәән черим, хемим, ат-сывым кайызынга-даа дөмейлешпестер, сыр өске болдур ийин. Ынчалза-даа мәәң ырда кирген буурул Чес-Булуңум база Хемчик-Аваның чоргаар чараш, уран кызы-дыр, а мен ол хемниң оглу-дур мен. Довуракты, әлезиннигг-даа бол, тонум адаа тоглап, әдәәм адаа әлеп төнген Чес-Булуңум кончуг, өске хемнер аңаа көңгүс быырашпастар. Курбустуже челәәш шөйген Чес-Булуңуң оглу-дур мен.

«Өттүнчек өөрениичел...» деп, домнуг сургаал домак оар. Сөөлгү үеден бәәр баштак чаңныг Василийлерни дыка өттүнүксәәр апарган мен. Адыр, мени кыжыктап кыжырбаңар, баштак, шоодуг хөөннуг чогаалдар бижиксәәр бодалдар башка бодарап әгеләән. Черле хоржок болза, талант деп чүвени Монгуш ажымдан аалдан, Хомушку дуңмамдан ачылап-даа алгай мен. Хемчиим оолдары херик тыртым әвес, харын меңзә дузалаарлардыр ийин.

Василийлерни өттүнүп, чогаалдарны бүдүү бижип әгеледим. Ам ооң бирәәзин сөңнеп көрейн.

ОН БЕШ КӨПЕЕК

Күдумчуга кылаштап чорааш, он бештиң ак чоозун оруктан тып алдым. Ону чеңимге дүрбүп чоруй адыжымга салгаш, көрүп кылаштап чор мен. Ону рыноктуң ийи баштыг эзири амыдыралдан шак ынчаар кызып, үндүр тепкени ол-дур.

Ачылыг ыдык ада, улуг ССРЭ каң кадык турда, акша-төгериктиң үневи алдынна болгай але. Он акшалыг болзуңза, балдырлыг шыырак бай сен, чиир, тыртар, хлеб, таакпыны бир айда үспес-даа сен. Ол үеде чес чоостарны безин дилегзинин кылаштап чоруур болбас ийикпе. Бир көпеек суг тып алзыңза, бир хааржак шүдүнзе өртәә ышкажыл.

Ам кандыг ийик? Оннуң байтык чүстүң ак чоостарын хоптак, чиижең коммерсантылар безин алыр әвес, ческинген чүве дег холдарын чаңгыыр. Күрүне садыглары арга чадаарда алырлар. «Көпеекти чыырга — акша, көпәәнни бөлерге — сараат» дәәр сургаал домакты баш ажыр октапкан шаг-дыр ийин бо.

ССРЭ-ниң он беш көпеесә. Ооң-биле болган бир мындыг кудумчу ужуралын сактып келдим. Чоокка шоот, ыракка ыят-даа болур ыйнаан. Та каттыржыңар, та кыжырыңар.

Найысылал Кызыл хоорайга чаңгыс классчым чорааш ийи әрге согур душ бооп душчу бердим. Ийи он чылдар көрүшпәән үш әжишкиге өөрүнчүг, байырланчыг болбайн канчаар. Чугаасоот, баштак хөг-даа чайгаар дыттып-ла келди. Курраг чугаалардан боостаа-даа кургаксай берди. Ону шыгыдары-биле амдыы «хөглүгбей» дарый негеттинип келди.

Ийи әжим ол-бо үженгеш, кармактарындан чүве-даа тыппады, көдәәден келген менче сартык әреп, чылбайтыр көрүп, хүлүмзүрүптүлер. Мәәңиинде үш акша он беш көпеек бар болду оң. Ийи кижимниң амыраары-даа аажок, мени купсактай кааптылар Ийи шил «Вермут» өртәә болду.

Ааскыр-дылгыр, өде-чара чаңныг Алешага ол хөреңгилеримни тутсу кааптым. Аттыг-чарлыг, хайымныг «Азасче» маңнады. Сургаал чиик өртектиг суксунувус ында чок болду. Хем өрү Пушкинада бар деп сураа дыңналды. Алды аргалыг, беш мегелиг Алеша мындыг сүме катты: «Дыкала изиг хүн-дүр. Дүргени-биле автобуска олуруптардыр. Орук өртәә он беш көпеек база бар ышкажыл».

Эштиң сүмезинге катчып, автобусче кире халыштывыс. Бир өртәәлге тура дүштү, контролер кирип келгеш, билеттер хынап әгеледи. Шыңгыызы-даа дегет хамааты кадай болду. Кожа орган Боражык-биле меңзә келди. Билет көргүзерин негеди, бисте кайда боор. Мурнувуста турган Алешаже айыттывыс. Киживис ол-бо үженин чоруй, кассаже бар чорда, кадай ооң холундан сегирип алды: «Эйт, тур, койгунак! Дузакта туттунган сен» дәәш, әживисти майтап-шортап, түрүй-ле берди.

Киживис ол-бо орустап, дылын долган турда-ла, торган дүжүрдү. Мүн-не төлепкен хире болду. Пушкина өртәәлинге дүштүвүс. Киживис садыгже әвес, өскәәр хоюп кылаштаар болду.

— Бо канчан бардың? — деп, ооң кайган айтырлывыс.

— Канчап баар боор. Үш акша, он беш көпей-даа чок, торгаал, орук өртәә дәәш хураан алгаш барды ышкажыл — дәәш, әживис бажын халаш кылып, холдарын чаңгыды.

Хайлыг-ла кара Алешаны аарай! Ооң беш көпеек кызыпкаш, бәәрленир ужурлуг ийи шил «Вермутту» шак ынчаар аткаарладыпкан болбас ийикпе. Харам сеткил — дужамык деп чүве олдур але.

Карыма ТҮЛУШ.

КАИ экраны

КИЧӘӘНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР

Бо чылдың эрткен 8 айларында Республиканың КАИ ажылдакчылары 166 автотранспорт озал-ондаан бүрүткәән. 1996 чылдың ол-ла үези-биле деннәәрге, 14,9 хуу әвәәжәәни ол.

Бо бүгү орук-транспорт озал-ондактарында 52 кижи өлген, 191 кижи балыгланган.

Тыва Республиканың күр-автоинспекциязы орук-шимчәәшкин дүрүмнериниң хажыдыышкынын болдурбазының талазы-биле сагындырыглыг улуг профилактиктиг ажылдарны чорудуп турар. Олар куш-ажылчы коллективтерге, организацияларга, өөредилге черлеринге ужуражылгаларны, беседаларны чорудуп, республиканың болгаш тус чер солуннарының арнынга орук шимчәәшкининиң туруш-байдалының талазы-биле дыңналгыны чурттакчы чонга кылып, тодаргай сорулгалыг «Шимчәәшкин», «Медәә», «Автобус», «Эләәди», «Чадаг чорумал» дәәш, оон-даа өске операцияларны чорудуп турар.

Август 26-дан сентябрь 15-ке чедир республика дескәәринде «Кичәәнгейлиг болуңар, чоланчылар, уруглар!» деп операцияны күр-автоинспекция чоруда берген. Бичии уруглар-биле холбаалыг озал-ондактар кол айтырыгларның бирәәзи бооп, оларның мурнунда артпышаан: 166 озал-ондактың 35-и 16 хар чедир назылыг әләәди уругларның киржилгези-биле болган.

Ол 35 озал-ондактың түңнелинде, 6 уруг өлген, а 46 уруг янзы-бүрү мага-бот кемдәәшкиннерин алган. Автотранспорт озал-ондааның кол нуруузу чадаг чорумалды таварты болуп артпышаан.

Транспорт озал-ондааның хөй кезии найысылалывыс Кызылда болуп турар — 15 автоавария, аңаа 2 уруг өлген, 17 уруг балыгланган. Ак-Довуракка 3 уруг өлген болгаш 1 уруг балыгланган.

Бо болган озал-ондактарның кол чылдагааны уругларның орук-шимчәәшкин дүрүмнерин билбези, улуг улус уругларына кудумчуга болгаш орук әртер черлерге кичәәнгей чогу бооп турар.

Август 3-те Кызыл—Эрзин орунун 22-ги километринге ВАЗ-21043 маркалыг автомашинаның чолаачызы О. Н. Дядечкин КамАЗ автомашинаны әртип бар чорааш, хенертен орукче үне маңнап келген Шарыпово суурда чурттап турар К. Вованы бастырган. Бажы аар кемдәәшкинниг оолду төп республика әмнелгезинге чедирген.

Август 19-та Кызыл-Мажалык суурнуң Буян-Бадыргы кудумчузунга ВАЗ-21083 автомашинаның чолаачызы А. С. Хомушку хенертен орукче үне халаан 1994 чылда төрүттүнген С. Чимитти бастырган. Түңнелинде алган кемдәәшкиннериндеи бичии оол чок болган.

Шак мындыг чижектиг болуушкуннарны хөйү-биле бижип болур. Бир әвес бис, улуг улус, орук шимчәәшкиннериниң чурумун бичии уруглар хажыдып турарын көргеш, оларга тайылбыг кылып, хемчег албас болзувусса, хензиг хажыдыышкындан улуг качыгдал бискке-даа, таныыр болгаш чоок кижилериистиң-даа өг-бүлелеринге чедип кәәп болурдур.

Э. ХААЖЫК.
ТР-ниң ИХЯ-ның КАИ киллизиниң начальниги, милицияның полковниги.

ЭП-ЧӨП-БИЛЕ ШИИТПИРЛӘӘР

Бистиң Улуг-Хем кожуунуң спорт ажылын харыылаар ажылга үр үеде хоочун спортчу, пенсионер кижи ажылдап турган чүве. Ол әш ам чедип алган дыштанылгазынче үнген, ооң ажылдап турган өрәәли әән калган.

Ам кожуунга чаа спорткомитет даргазын кожуун чагырыкчызы күзәән кижизин соңгуп каар чадавас.

Бис, спортчулар, бодаарывыска, бо айтырыгны Улуг-Хемге эп-чөп-биле спортчуларның, федерацияларның төлөөлериниң чыылган кожуун хуралында чыгза эки деп бодалдыг бис. Бистиң сүмевисти кожуун чагыргазының даргазы Карим Куулар, республикомитет даргазы Сергей Ооржак деткиир боор деп ынандывыс.

Ким-оол ДОНГАК, Олег ДАМБАА — Чааты, Торгалыг сумуларының чагырыкчылары. Кызыл-оол ДӨТПЕ, Владимир КҮЖҮГЕТ, Сергей БИЧЕ-ООЛ, Николай МОНГУШ хоочун спортчулар.

ЧАГЫДЫЛГАНЫ — ЧИИК ӨРТЕК-БИЛЕ

Тыва Республиканың почта харылзаазының федералдыг албан эргелели чагыдылганы Чүльдүм 25 дугаар адресте (кирер чери артында) база кылып турарын чагыдып алыкчыларга дыңнадып тур.

Мында харылзаа хандырылгазы кончуг чиик дәәрзин база дыңнадып тур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы, тыва культураның болгаш уран чүүлдүң көскү ажылдакчызы, сураглыг композитор, бистиң эргим ынак эживис, ачаныс, акызыс Альберт Седип-оолович Тановтуң меңзәни-биле холбаштыр бистиң ханы кажыдалывысты үлежип, ону сөөлгү орукче үдәәринге улуг дузаны көргүскен бистиң бүгү эш-өөрүвүске, Тыва Республиканың культура болгаш улус өөредилге яамыларынга, Тываның чогаалчылар болгаш композиторлар эвилелдеринге, Тываның ном үндүрер черинге, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязынга, Кызыл хоорай чагыргазынга, хоорайның улус өөредилге киллизинге, ооң өөренип, сөөлгү хүнүнге чедир ажылдап чорааны Кызылдың № 2 школазының коллективинге четтиргенивисти чүректиң ханызындан илереттивис.

Өөнүң ишти, оолдары, төрелдери.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң эргим ынак аваныс Вера Кыргысовна КОНГАР сентябрь 14-те 60 харлаар. Ол Кызылдың әмчи училищезин, ооң соонда Кызылдың башкы институдун дооскаш, Шуй суурда бичии уругларның ясли-садынга ажылдап чораан. Аваныс Советтер ажылынга база хөй чылдарда ак сеткиллиг ажылдап келген. Амгы үеде школада социал башкы болуп, ада-иелер-биле, уруглар-биле быжыг харылаанды тудуп, эш-өөрүнге мактадып чоруурунга өөрүп чоруур бис.

Эргим ынак аваныска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү, узун назылыг болурун күзедивис.

Өөнүн әәзи, уруглары, оолдары, күдәәлери, уругларының уруглары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Светлана МОНГУШ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (киллис эргелекчизи), Аранчор ОКСУР (киллис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛЛИСТЕР: политиканы амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; уредиттер — 3-34-49; 3-36-73; кедәәр ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медицина болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чилурукчулар — 2-27-41; солун келбейн баргаа — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлаалар киллиги — 3-34-39

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чергелериниң газеты-биле хоолдуулгазының чагыдылганына контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискәәр эргелелинде бүрүткеттингеен.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда чарлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дәәш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер. Хемчәәли 2 парлаар ама. Тиражы 5015. Чагыг 351.